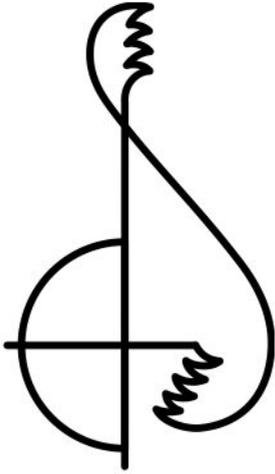




7
2010



НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010



ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМЕ АХСАЕНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АХсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

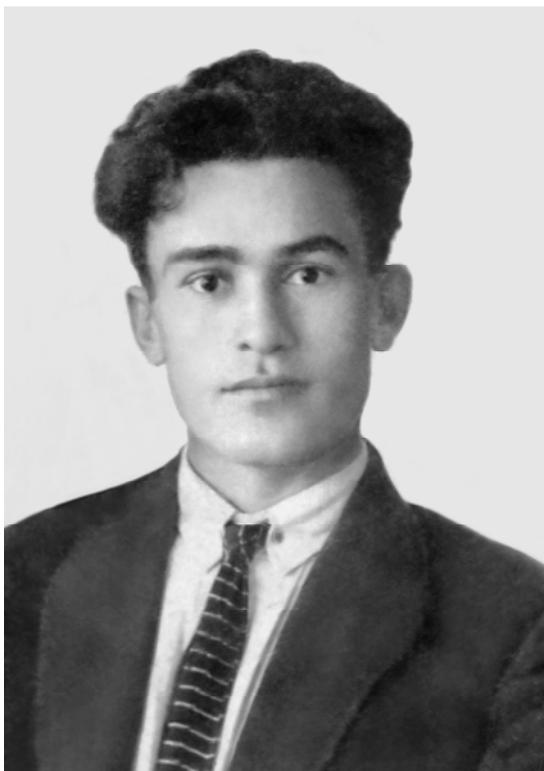
БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2010

НОМЫРЫ ИС:**ХЪУЫЛАТЫ СОЗЫРЫХЪО: 110 АЗЫ***ХЪУЫЛАТЫ Созырыхъо. Дыууæ къæрныкы. Радзырд* 8**СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ***ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Ацы хæхтæм
уазæгуаты стæм. Æмдзæвгæтæ* 21**ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОР: 70 АЗЫ***ЧЕДЖЕМТЫ Геор. Прозаикон уацмыстæ* 30*ГАБУТЫ Хазби. Тæхуды. Æмдзæвгæтæ* 63**ТОМАЙТЫ МИСУРХАН: 70 АЗЫ***ТОМАЙТЫ Мисурхан. Этюдтæ* 67**АЛЕКСАНДР ТВАРДОВСКИЙ: 100 АЗЫ***Александр ТВАРДОВСКИЙ. Дыууæ æмдзæвгæйы* 79**«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ** 82**АИВАД, КУЛЬТУРÆ***Нæ номдзыд Бало* 88**УИДÆГТÆ***Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ* 99**АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН***МАМИАТЫ Изетæ. Аивад — удварны рæзæн* 105**АРВИСТОН** 125*Нывгæнæг мидбыллты худы* 141

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

ХЪУЫЛАТЫ СЪЗЫРЫХЪО: НО АЗЫ





Созырыхто йæ бинойнагимæ.



Созырыхто йæ бинойнаг æмæ йæ чызгимæ.

ДЫУУÆ КЪÆРНЫХЫ

I

Иу хъæу та нæм хуыйны Стырфæтæн. Æнæзонгæ лæгæн куы зæгъай «Стырфæтæн», уæд æй фенхæлдзæн, зæгъгæ, уыцы хъæуæн æмбал нæй ацы бæсты, стыр дæр у æмæ фæтæн дæр, йæ иу кæронæй иннæмæ дугъон бæх нæ фæхæццæ уыдзæн, къух бакæнæн дзы нæй адæмæй: йæ мидæг бульвартæ, трамвайтæ æмæ диссæгтæ. Афтæмæй уæлæмæ дæр аст хæдзары æмæ дæлæмæ дæр.

Дыууæ доны кæм иу кæнынц, уым се ‘хсæн фæз ран аздад: цъæх нæууыл рауæдтæ æмæ кæрчытæ иумæ хизынц, хуыйы æртæ хъыбылы уидæгтæ зæрдигæй къахынц.

Фæлæ Стырфæтæн уыдонæй кадджын нæу. Уый у кадджын уымæй, æгас комы исполком уым кæй ис. Фæзæн йæ кæрон ног агъуыст, скъола, йæ фарсмæ та рагон аргъуаны мидæг — кооперат.

Иууыл диссаг дæм цы фæкæсдзæн, уый — радио. Цалдæр æндзалмы кæрæдзиуыл бабастой, хæрдмæ сæ ныхъхъил кодтой, дынджыр кæрдотимæ сæ телтæй абастой æмæ... радио цæттæ! Кæмдæр Мæскуыйы, Калачы — дзургæ кæнынц æмæ сæм Дударыхъо кæнæ Тепсарыхъо та Стырфæтæнæй хъусгæ кæнынц!

Нæ исполком Андри, йæ мард фесæфа,

цы нæ æрымысдзæн... Куыд фæразы уыйбæрц, йæ мард фесæфа! Иу хъæу дæлæ Джермугъы, иннæ Бурсамдзелиы, æртыккаг Хъугомы, цыппæрæм — кæмдæр Æрдузы къуыппыл дзæгъæлæй аздад. Ацу æмæ уыдонимæ архай. Кæд зæрватыкк фестай, кæнæ аэропланыл сбадай, уый йеддæмæ сыл чи аххæсдзæни, чи сыл фæзилдзæн!

Хæрз æрæджы та нæм сæмбæлд ахæм хабар, исполком æй йæхæдæг равзæрста, стæй этапæй горæтмæ арвыста фыдгæнджыты. Хъуыддаг уыд афтæ: иу мæйдар æхсæв Хъугомы хъæукаг Пала æмæ Парса сфæнд кодтой хæтæны фæцауын. Æрымысыдысты, магуыр, сæ фыдæлты хабæрттæ, «Особайы» диссæгтæ: мæнæ-иу Кæсæгæй кæнæ Цæцæнæй æгас рæгъæуттæ куы ратæлæт кодтой, уыцы æмбисæндтæ, æмæ сæ зæрдæтæ ныххæррæтт кодтой, ссыгъдысты æнахуыр фæндонæй:

— Гъе, мардзæ, кæд мах дæр исты хъару, лæджыхъæд равдисиккам!

Палайæн йæ зæнгæйтты бызгъуыртæ æрзæбултæ сты, Парсайæн та йæ цухъхъайы зæронды, цыма йын æй куййтæ ныттыдтой, уыйау. Парсайы сæ хъæуы хуыдтой дæлимон, къаннæг æмæ хин лæг кæй уыд, уый тыххæй. Уæле цы уыд асæй, авд ахæмы зæххы бынты цыд. Палайы та хуыдтой кæфой, чысыл йæ дзых хæлиу кæй дардта, уый тыххæй. Йæ бур хъози дæндæгтæ цæрæнбонты никуы бамбæрзта. Сæ дыууæ дæр кæрæдзийæ нæ хицæн кодтой Габаты гал æмæ хъугау. Диссаг сæ хъуыддаг уыд, — кæрæдзимæ лæгъз ныхасæй никуы сдзырдтой. Иууылдæр схуыст, быцауыл лæуд уыдысты, афтæмæй æнæ иумæ сæ бон нæ уыд иунæг сахат дæр. Палайы исчи куы хуыдта, уæд Парсайы дæр фæхонын хъуыд.

— Кæрæдзийæн фæлдыст фæут, — худтысты сыл сæ сыхæгтæ.

Гъе, æмæ дын сфæнд кодтой хъазуаты хæтæны фæцауын, æхсары къæдзылыл сæ сфæндыд ныххæцын. Гъæйтт-мардзæйы арæзт ракодтой сæхи. Парса кæмдæр æхсонджын дамбаца ссардта, топыхосæй йæ байдзаг кодта, дыууæ нæмыгæй йæ сифтыгъта. Сахъ фыдæлтæ дæр, дам, афтæ ифтыгътой. Пала рахаста йæ фыдыфыд Мæхæмæты æхсаргард, æцæг йæ кæрддзæмæн йе ‘рдæг кæмдæр фесæфт æмæ згæйæ уæлæмæ сласын дæр нал куймдта, фæлæ уый дæр ницы кæны. Иудзырдæй, сæ бон Германæн дæр уыд хæст расидын.

— Ма йæ сæлвас, Хуыцауы хатыр бакæн, æндæра арв сæрттивдзæн æмæ æркъæвда кæндзæн! — хынджылæг дзы кæны Парса — уыцы дæлимон.

— О, о, иу дæ хуызæны дæр дзы нæ акусарт кодта мæ фыдыфыд Мæхæмæт, мæрдты йын гæбæр хæрæг фестай! — мæсты кæны Пала.

— Хæдзары даринаг фос мæнæ уый у, — æрхоста Парса йæ æхсонджын дамбаца. — Айразмæ мыл бирæгътæ æрæмбырд сты, гъе æмæ, мæ хур, дæнг-дæнг сæ райдыдтон ацы дамбацайæ æмæ дзы иу фондз маргæ акодтон, иу ахæмы — цафтæ.

Пала хорз зоны, Парса гæдыныхас кæй кæны: иу æхстæн дамбацайæ уый æппæт бирæгъты куыд фæцагътаид, фæлæ йын дзуапп раттын фæзивæг кодта. Афтæ цауыиц мæйдары, ахæм мæйдар та, æвæццæгæн, дæлзæххы дæр никуы уыд. Цæстытæ барæй дæр цъынд кæныиц, уæддæр сæ уынгæ ницы кæныиц: фæнды сæ кæс, фæнды ма.

— Цæй-ма, Парса, нæма фæхæццæ кæнæм?

— Сабыр дзур, мард дæ хæдзарæй рабыра, æрбаввахс стæм Стырфæтæнмæ.

— Æвæццæгæн, ам нæй Стырфæтæн, æндæра...

— О, нал ис ам, дæлæ, дам, Калакмæ адымдта, уæдæ, къæхтæ йыл базад æмæ дон-дон дæлæмæ афардæг — уæд мын дæ бинонтæй иу мауал баззайæд.

Парса йæ хъæлæсы дзаг ныккæл-кæл кодта, Пала та фырмæстæй, чысыл ма бахъуыд, мисындзæгау фæйнæрдæм атгæпп уа.

— Æз дæр сæрхъæн дæн, дæ хуызæн кæфойдзыхимæ ахæм хъазуат хъуыддагмæ чи цауы, уæгъды мæ худинаг кæныс.

— Бындар фæу, Зелимхан дæр дæу хуызæн кæм уыди.

— Сабырдæр дзур, стæй де ‘фсæртыл дур æруайæд, кæд куырой нæ фестадисты. Дзæнгæда цæгъдыс, æндæр ницы. Ныр хъæумæ дæр æввахс стæм... Гъе, сызгъæрин фестай, кæд цæй æхсæв скодтай! Цæсты къух куы фæтгыссай, уæддæр æй нæ фендзынæ. Къæрных, дам, цæмæ бæллы, æмæ мæйдар æхсæвмæ — уый æмбисонд махыл дæр æрцыд.

Æцæгдæр, арвæй, зæххæй, чи сæ кæм уыд, уый бæрæг дæр нæ уыд, æгас дуне цыма талынг ран, къутуйы бын бачындæуыд.

Бафтыдысты фæрвджынмæ, фæрвыты фæсте комы дон дуртыл йæхи хойы, йæ уынарæй æхсæвы фынай халы.

— Гъеныр хъыпп-сыпп мауал скæн, улæфгæ дæр куыд нæ уал кæнай, афтæ бакæн. Зоныс, ам къæнцылары цур радио сарæзтой æмæ уымæй тас у. Уæлдайдæр, давынмæ цæуæм, уый тыххæй мацы срæди, æндæра нæ Калачы фехъусдзысты, уæдæ куыд æнхъæлыс: Калачы куы дзурынц, уæд сæ мах уырдыгæй ардæм хъусæм, æмæ нæ уыдон дæр ардыгæй уырдаем афтæ фехъусдзысты.

— Иууылдæр гæды ныхæстæ сты уыдон, радио дæр, телефон дæр. Ахæмтæй мæн ничи фæсайдзæн.

— Ахæмтæн та, æвæдза, ды цы ‘мбарыс? Дæ хуызæн æнæмбаргæ хæрæгимæ ахæм стыр хъуыддаг чи кæны!?

Тынг смæсты ис Парса, йе ‘мбал Пала ахæм хуымæтæджы хъуыддагтæ кæй не ‘мбары, æмæ йæ хъæр фæтынгдæр кодта:

— Нал дæ фæразын, кæдмæ дæ ахуыр кæндзынæн? Ды мын мæ бызгъуыр цухъхамæ ма кæс: æз фараст къласы студентты скъолайы фæдæн, а-дъууæ боны мын мæ квитанцæ дæр сæрвитдзысты, уый зоны! Гъе, уæд мæм кæсдзынæ. Нæ комæн сауджын нылæудзынæн, иунæг Хуыцаумæ скувдзынæн: гъе, зæгъгæ, Палайы мын æрбамар, æмæ дын а-лæппу дыккаг бон дæ хист ахæрдзæн.

— Ахæрдзынæ хæрæджы дымæг...

— С-с-с, сабыр... Куыдзы рæйд нæ фехъуыстай?

Пала æнæбары фæгуыбыр кодта, йе ‘хсаргарды фистоныл фæхæцыд. Риуы гуыпп-гуыпп ма кæм æнцайы, цæстытæ — дзагъыр, тарст гæдыы цæстытау. Фæрв бæласæй хус къабуз рахауд æмæ Палайы сæрыл сæмбæлд фыдбылызау. Иууыл сæ уд сын уый фæцæйтæхын кодта. Цæйдæр даргъ аууон, цыма доны былырдæм бæлæсты ‘хсæн багæпп кодта, йæ къахдзæфта дæр ын цыма æрыхъуыстой.

Парса уæддæр хъæбатырдæр уыд, йæ бон ма хъуыды кæнын уыд, йæ зæрдæ уайтагъд фехсайдта, зæгъгæ, сæ разы чидæр бабадт, уыцы чидæр та æнæмæнг исполкомы милиционер — даргъ Сала уыдзæн. Æнæмæнг даргъ Сала уыдаид. Хъæр ницы суæндыд Палайæн, фæлæ йын йæ цухъхъайы гæбазыл рахæцыд æмæ йæ йæ фæдыл фæласы.

— Мæ фæдыл цу, хæлиудзых, уый, æвæццæгæн, Лексаты бынатыхицау уыд, ахæм æнафоны уый йеддæмæ ам кæй цы хъуыддаг ис?.. Æнæкъæрцц, æнæхъалæба æвæр дæ къах. Бынтондæр мауал сулæф дын куы зæгъын.

— С-с, уæлæты æрбахиз, ам цыф у.

Пала фæстæмæ фæкæсын дæр нал уæнды. Фыдбылызæн ноджы йæ хæлаф æрхау-æрхау кæны æмæ, йæ астæубос æрбал-васа, уымæ дæр æй не 'вдæлы.

Парсайæн дæр йæ цæстыты æхсидæвтæ ратæх-батæх кæнынц, йæ дæндæгтæ кæрæдзи мидæг бамыр сты, аркъауау.

Афтæмæй хидмæ бахæццæ сты, хиды бын дон зилдох кæны, йæ уынæрæй бæстæ хæссы. Ахызтысты йæ сæрты, куыройы дæлварсты, куыройы дон нæ федтой æмæ дзы комкоммæ балæгæрстой. Фæлæ ахæм рæстæджы уыдæттæ чи хъуыды кæны! Чысыл фæстæдæр хъæугæрон кауы цурты фæхъуызынц. Кауы мидæгæй хуым дымгæмæ сусæг сыбар-сыбур кæны.

Хъыпп-сыпп никуыцæй хъуысы. Стырфæтæн мæрдвынæй бакодта, цыма йыл æвæджиаг сау халон йæ базыртæ æрытыдта, уыйау. Фырталынгæй нæдæр хæдзæрттæ æвзарынц, нæдæр исполком йæ радиоимæ.

Иу стыр дуры цурмæ куы бахæццæ сты, уæд уым чысыл æрныгъуылдысты, бынтондæр зæххыл, нæудзармыл æрбадтысты. Ам Парса йæхицæй инструктор акодта æмæ амоны сусæгæй Палайæн:

— Фыццаг хæдзар у Лексайы, дурæй агъуыст. Бамбæрстай? Бынæй скъæт, уæле та сæхæдæг цæрынц. Фаллаг кæрон уæлувад, йæ быны — кæрт. Сæ фос уым сты. Лексаты куыдзæн йæ ном Мила, ма дæ ферох уæд. Стыр бур куыдз. Тæрсгæ дзы ма кæн, базæронд æмæ йæ цуры сармадзанæй куы 'хсай, уæддæр нæ райхъал уыдзæн. Хъомæй, иу йеддæмæ, раскъæрын нæ хъæуы, сæ нармæ-иу сын бахъав. Уæдæ, зондæй архайын хъæуы кæддæриддæр. Бамбæрстай, сæрхъæн?

— Бамбæрстон...

— Тæрсгæ кæд нæ кæныс, мыййаг? Кæд тæрсыс, уæд мæнæ ма худ ныккæн.

— Тæрсгæ та уанцон нæу? Æмæ æз авдсæрон уæйыгæй куы нæ фæтæрсдзынæн, — зæгъы æнæбары Пала, фæлæ мидæгæй та гуырысхойы ныххауд.

— Уæдæ разæй ахиз, æз дæм мæ хъус ардыгæй дарон, æндæра ды ницы бахъахъхъæндзынæ, хæлиудзых дæ, æмæ нæ дыууæ дæр иу доны къусы сæфт æрбакæндзыстæм. Кæрты дуар-иу дзæбæх æрбакæн, арæхстгай, йæ хъинцъ куыд нæ фæцæуа. Стæй сабыр, хæрз сабыр иу нард стурыл дæ къух æрсæрф, йæ гуыбын-иу ын ахъыдзы кæн, куыд дыл æрæууæнда. Стæй йæ дуа-

рәй фәдде кән. Уый фәстә дын физонджытә та әз араздынән.. Уәдә, бур физонәг цъыс-цъысгәнгә. — Цәугә ныр, уәгды дзәнгәда мауал цәгъд.

Пала бәргә әмбары Парсайы хиндзинәдтә, фәлә цы зәгъа? Физонджытә аразын, әниу, йәхәдәг нә базонид? Йә маст баурәдга, цәмәй йәхи тәрсагәй ма фенын кәна.

Куыд та йыл разылд хинәй ацы налат!

Фәхъуызы Пала рувасау, йе уәнгтә ныттынг сты, әндзыг сә ахъардга кәрәй кәронмә, йә зәрда, карчы зәрдайәу, тыррыкк-тыррыкк кәны, йә худ йә дәлармы, йә сәрыхъуын та арц сләууыд, сәры царм әлхысчъытә кәны. Афтәмәй йәм чысыл исчи куы фәхәпп кодтаид, уәд дә фыдгул дәр афтә, йә бынаты әвиппайды цъәх фәнык фестадаид. Боньгон йә цәстытә гәдыйы цәстыты хуызән, ныр сә ныдззагъыр кодта, кәд сә уынгә рәстмә ницы кодта, уәддәр. Бахәццә кәртмә. Мидәгәй стуртә арф ныууләфынц, хъәрәй асдәрынц сә царм, әнәбары сынәр цәгъдынц.

Парса дуры аууон бады, кәсы Палайырдаем, иууылдәр хъустә фестад. Тас, стыр тас хойы мидәгәй риуы гуыдыр. Йә уләфт хаттәй-хатт бынтондәр йә хъуыры фәбады. Раст, топпы сампал куыд сәргъәвай, йә нуәрттә афтә әркәәппәввонг сты. «Гъе, хәлиудзых, цы фәдә?» — хъуыды кәны йәхинымәр, цәсты ныкъуылд әм сәдә азы бәрц кәсы.

Пала дуар бакодта, рәстәг дәр йә бынатәй фезмәлыд. Тагъд-тагъд иу хъугыл йә къух әрсәрфга, Парса йын куыд бацамыдга, афтә. Хъуг фәтәррәст кодта әмә дуарәй фәдде. Хъуг лидзы. Пала йә фәсте суры. Парса та дуры аууон сагъдәй аздаис. Фырадәргәй йә мидбыл әнәбары худы, йә дзых суанг фәсхъустәм афаст.

— Табу дәуән, урсбоцъо Уастырджи, — ахъуыды кәны Парса. — Иууылдәр хорз, куыд әмбәлы, афтә.

II

Парса сыстади цадаггай, фәстәмә иу каст фәкодта әмә, Лексаты уәле цы хәдзар ис, уым рудзынджы рухс ауыдга.

— Мәнә диссар! Цафоны рухс у ай? Ам ләппу ма уәд, әз сә куы нә абәрәг кәнон.

Дардыл азылд әмә, рухс кәцәй калд, уыцы рудзынгәй багудзицц кодта. Мидәгәй царциаты диссәгтә әмә әмбисәндтә:

дыууæ усы арахъхъ уадзынц, сæ иу сау дарæсы мидæг, бады къонайыл, иннæ та, хъулон кæлмæрзæн йæ уæлæ, ардзæсты раз къуыдырыл бады. Сæ дыууæ дæр афтæмæй сæ сæртæ сæ уæрджытыл æруагътой æмæ фæйнæ зæрдиаг фынай скодтой.

Дынджыр æрхуы аджы алыварс фæздæг, зæлдаг хызау, хæрдмæ, ердомæ згъоры, милийæ та арахъхъы æвзист тæдзынæг дурынмæ зæрдиаг зарджытæ кæны. Парсайæн арахъхъы тæфмæ йæ комыдæттæ æруадысты, мидæгæй æнæхъуаджы æлхысчъытæ скодта ахсæн. Диссаг у Парсайæн йæ хъуыддаг: куыддæр нуæзты тæф фехъуса, афтæ йæ уæзæджы ахсæнæн æнæсрисгæ нæй. Ныр дæр афтæ: арахъхъы хæйрæг йæ гуыбыны скафид:

— Гъе, сызгъæрин фестай, куыд згъоры милийæ... Тæхуды, уымæй иу дыууæ æрхырх... — Хъуыды кæны, гуырысхойыл фæци. Арахъхъы хæйрæг та мидæгæй кафы, хъуырмаæ лæбуры, сæрымагъз фырмондагæй уыцы æхсызгон талынг æрбавæййы. Уайтагъд йæ дзых æрбахус: дойны кæны, æнахуыр дойны.

— Гъе, бар дæр йæхи... Иууыл мæ Сыбыры хай куы фæкæной, уæддæр æнæ афæлваргæ нæй.

Дуар зыхъхъыр, цæмæй фæздæг хæдзары ма бада, гæзæмæ бахæцын йеддæмæ йыл нæ бахъуыд. Гъе, æрмæст замана: къонайыл цы ус бады, сау дарæсы мидæг, уымæн йæ къух раст дурын цур, йæ фындз та раст милимæ æруагъта, цыма йæм смудгæ кæны, уыйау. Арахъхъ æвзист тæдзынæгау згъоры, йæ зарджытæй, диссаджы каджытæй, йе ‘мбисонды аргъæуттæй не ‘нцайы.

— Пуй, хæрæг фест, кæд йæ тæккæ цур цы сбæттæ!.. — Мæсты кæны Парса уыцы æнæхуыцауыхай усмæ. Дуары цур аууоны æрныгъуылд, исдугмæ йæ ныфс нæ хаста, — уæд та, зæгъгæ, æрæхснырста æмæ йæ фындз мæ къухыл аныдзæвдис. Арахъхъы хæйрæг æй уæддæр фесхуыста, исдугмæ бахъуызыд, бахъуызыд... стæй фæлæбурдта дурынмæ æмæ фæстæмæ, гæдыау, иу сæррæтт ракодта. Куыддæр æгъдауæй къæсарыл фæцудыдта æмæ дуарыл йæ тъæпп фæцыди. Дуар ныхъхъæрзыдта, бирæгъау нынниудта. Парса згъоры, цыма йæ фæсте сурынц æнæхъæн æфсæдтæ, уыйау. Куыройы доны сæрты рахызт, хидыл атахт æмæ уырдыгæй фæстæмæ иу каст фæкодта. Никуы æмæ ницы. Раирвæзт, иудзырдæй. Зонгæ дæр æй, æвæццæгæн, нæ бакодтой. Арахъхъы тæдзынæг та уым милийæ суанг фæсдуармæ рафæд кодта.

Уастырджимæ та ныккуывта Парса, гъей, зæгъгæ, уæддæр

дæу цы бафæнда, уымæн æнæ сæххæст нæй, афтæ дзæбæхæй йæ фервæзын кодта, ахæм дурын йæ к'ъухы, афтæмæй.

Суры йе 'мбалы Парса, фæрвджынаей рахызт. Нæй, никуы.. Нал ис Пала. Адæргæй дурын йæ дзыхмæ фæкгул кæны æмæ дзы зæрдиаг хуыпп акæны. Афтæмæй иннæ фæрвджынмæ бахæццæ, баййæфта йæ цæдисæмбалы, хъæбатыр хуыснаг Палайы.

— Г'ъе, æмæ мын кæдæм лидзыс, г'ъе, тæрсгæ цæмæй кæныс? Нæ зонис, Парсайен нырма æмбал кæй нæй зæххы цъарыл! Дæхи хуызæн хæлиудзых æй, кæд мыййаг, не 'нх'æлыс?

— Ацу, куыдз! А-лæппу дын мæ х'ъугæй хай нал ратдзæн. Фыдæбон æз кæнон, физонджытæ та дзы ды хæрай?

— Ма мын дзы ратт... Мæн физонаг æппындæр нæ х'ъæуы. Мæнæ ацы дурыны нывонд фæуæнт бæстыл цыдæриддæр физонджытæ ис, уыдон!

Пала джихæй аздад:

— Циу, цæй дурын у?

— Ницæй дурын, мæнæ имерет кæй æрбаласынц, уыцы дурынтæй, æлыг сыджытæй йæ саразынц, стæй йæ басудзынц... Бацæудзæн дзы афтæ... иу фондз авджы. Сæг'ъау ныууас, хæрæг, æндæра дын дзы нæ ратдзынæн.

Пала фембæрста х'ъуыддаг æмæ раст сæхи сæг'ъы уаст ныккодта, ме-е, зæг'ъгæ. Арах'ъх'ъыл уый дæр нæг'ъ нæ заг'ътаид.

— Афтæ, г'ъе. Ныр дæ нæма бауырныдта, Зелимхан дæр æз кæй дæн æмæ студент дæр?

— Сегас дæр дæ, Парса, мæ уд дæ нывонд. Афтæ-иу мын мæ зæрдæ истæмæйты бах'æлдзæг кæн.

Ныры хуызæн никуы бацин кодтой кæрæдзиуыл. Æрмæст мидæгæй Палайы цыдæр æлхыск'ъ кодта, зæг'ъгæ, ехх, ацы хатт дæр та Парсайы хуызæн хъæбатыр цæуылнæ рацыдтæн. Ничи йæм кæсы, цы диссæгтæ йын бантыстис. Йæ ном х'ъуамæ гæххæтты фыст æрцæуид ахæм лæгæн.

Айтæ-уыйтæ нал фæкодтой, фæлæ сæ х'ъуджы фæрвджынырдæм фездæхтой, синагæй йæ æрбастой æмæ сæхæдæг, уæздан х'ъаны фырттау, цъæх нæууыл æрбадтысты сæ улæфт суазынмæ. Уым ма сын æнæскувгæ цы баззадаид — суанг Бурсамдзелийæ райдай, Къарасет, Хъартайы дзуар, Мыкалгабыр, Джеры дзуар... Суанг быдыры дзуæрттæм ахæццæ сты.

— Ай та, зæг'ъгæ, цы зæд, цы дуаджы ном не ссардтам, афтæмæй нын хуыздæр æххуыс чи бакодта, уымæн æхцон.

Сæрмагонд куывд — сæ кадджын фыдæлтæн: иу мард дæр сын æнæрухс нал баззад. Арахъхъ æмæ хъуджы хицæуттæн дæр акуывтой, уыдоны ном дæр ссардтой сæрмагондæй.

Иудзырдæй, мæйдар æхсæв кæд уыд, уæддæр дурынæн йæ бынæй рухс суагътой. Стæй йæ Парса фелвæста æмæ йæ доны былырдаем ныззыгъгъуытт кодта, уый та дзы, зæгъгæ, æнхæл-мæгæсджытæн. Йæ дзыгъал-мыгъул дуртыл фæцыд.

Уый фæстæ бавнæлдтой кæрæдзийæн пъатæ, хъæбыстæ кæнынмæ. Бацыдысты, хъуджы æфцæджы æртыхстысты, уымæн дæр пъатæ, хъæбыстæ, зæгъгæ, ахæм чырыстон, ахæм сабыр хайуан æргæвдынæн дæр тæригъæд у. Стæй та нæудзарыл æрбадысты æмæ зæрдиаг, уæззау ныхæстыл, хæкъуырцгæнгæ, ныллæууыдысты.

— Гъе, дæу ме ‘фсымæр цы Хуыцау нæ фæкодта, уый куыдзау фæниуа мæрдты æмæ дзæнæты... уæлæуыл дæр.

Палайæн йæ зæрдæ æнхызæнау сфæлмæн, райвæз-байвæз байдыдта, стæй йæ цæстыты сыг фæкъæртт, богъ-богъ ын бацайдагъ.

— О, мæ ахсджиаг... чи мын ис, ихъ... чи мын ис, дæуæ йеддæмæ... мæ бинонтæ дын... ихъ... иууылдæр... ихъ...

Нал фæцис йæ ныхас, цæстысыг хъуыры фæбадт. Парса йыл тынгдæр ныттыхст, фæлæ йын æрсабырæн куы ницыуал фæрæзта, уæд ын йæ мад æмæ йæ фыдæн дзæбæхтæ ныссидт æмæ уæлгоммæ сфæлдæхт.

— Гъе, Пала, значыт, кæсыс, уæлæ арвы кæрон стъалытæ разынд... Уыдон Авд хойы сты... Уæдæ, Авд хойы... Значыт, иууылдæр мæ хотæ сты, фæлæ дын дзы иу дæр нæ ратдзынæн... Значыт, исе мой, и на студент, а он сестра. Кæд дæ фæнды, сæ нæмттæ дæр дын зæгъон: адин ест Гадакк, другой Уæдакк, есчо Аззæ, есчи Уззæ, Ац æмæ Урдаган. Последнæй — мæгуыр Гæдо... Дæ хуызæн мæгуыр æмæ дурак. Æз дæн первæй. Æз... æз... ихъ...

Нал фæци йæ ныхас æмæ йæ сым-сым, йæ фындзы æхситт айхъуыст фæрвджыны. Пала дæр, кæуынай куы бафæллад, уæд йæ худ йæ нывæрзæн бакодта æмæ йæ фындзæй хырхæй фады.

Хъуг сæм зулмæ бирæ фæкаст æмæ сæ уындæй куы сфæлмæцыд, уæд уый дæр нæудзарыл йæхи æруагъта æмæ сынæр цæгъды.

III

Бон цъæх байдыдта, афтæ Парса диссаджы фын уыны. Цыма Пала сыхъал, уæлæмæ сыстад, æмæ... мæнæ диссаг! Фыццаг ыл сыхъатæ разад, дынджыр сыхъатæ, Палайыл. Уый кæд Пала нæу?! Ай уæйыг цыдæр у, гуыбыр, мæнæ Лексаты бынатыхицау — раст хохы йас.

Парса бынатыхицауæн йæ ныхмæ ныллæууыд:

— Гъей, æввахс мæм ма ‘рбацу, æз Нарты Батырадз дæн æмæ æгасæй æндонæй конд дæн! — хъæр кæны Парса. Уæйыг æм багæпп кодта æмæ Парсайæн йæ уд йæ къæхты бынæй фæцæйтахт! Лидзынтæ байдыдта, лидзынтæ байдыдта, йæ къæхтæ йæ быны дыдæгътæ кæнынц. Бынатыхицау æй — хохы йас уæйыг — фæсте фæсуры. Хæрз чысыл ма йæ хъæуы, ныртæккæ йæ æрбаййафдзæн.

Фесафт, иудзырдæй, Парса, йæ бинонты ма куы федтаид. Йæхинымæры хъуыды кæны, хъуырдухæны бахаудта, йæ лыгъд нæ уадзы, афтæмæй: «Ай хуызæн бынатыхицау никуы федтон. Хъуынджын, йæ къуди йæ фæдыл ласы. Фæлæуу-ма. Уый бынатыхицау нæу. Пала, ды куы дæ уый! Гъе, Хуыцау дæ фесафа, фæтæрсын мæ кодтай, Пала, мæхи Пала, мауал мæ сур. Æз Парса дæн, нал мæ базыдтай, — Хъамбохъаты Парсайы?»

Парса йæ лидзынæй æрæнцад, лæнк-лæнк кæны. Цас æй фæсырдта уыцы æвзæр кæфойдзых! Кæсы, æцæг йæ разы бынатыхицауы бæсты — Пала. Уалынмæ та Палайы уæлæ, фыццагау, сыхъатæ, раст хъуджы сыхъатæ, фæсте хъуджы къуди; бынтондæр хъуг фестад Пала.

— О, Хуыцау, табу дæуæн!.. Хъойс, дидо, хъойс, дидо!¹ Ай, цы хъуг радавтам, уый куы у. Гъæй, мардæн дæ аргæвстæуа, йæ синаг раскъуыдта, æвæццæгæн.

Кæсы Парса, хъуг æм комкоммæ æрбалæгæрдды, йæ цухъхъайы гæбазыл ын дæндагæй ныххæцыд æмæ йæ айваз-айваз кæны.

— Хе, Пала, огеч, ныр та хъуг фестадтæ?

Уый уæддæр не ‘нцайы, тынгдæр ын ахæцыд йæ цонгыл.

— Огеч, Пала, фынæй мæ бауадз... Огеч, дæ мад æмæ дæ фыдæн афтæ уа!

Уалынмæ хъуг лæджы хъæлæсæй сдзырдта:

— Сыст уæлæмæ, хæрæг! Нæ хъусыс, уæлæмæ дын куы зæгъын!

¹ Хуссар Иры афтæ фæдзурынц фосмæ.

Парсайән йæ фарс дæр бацафта, тынгдæр æй ныууыгъта.

— Хе, Па... Па... бæ-æ-æ! — Фæстагмæ йын фысы уас-тырдæм аздæхт, йæ цæстытæ куы асарфта æмæ йæ разы æртæ лæшпуйы куы ауыдта æд гæртæ, уæд... Æртæ фæскомцæдисоны, бындагагъд фæуой, æхсæв дæр сын æрэнцой нал ис, сæ иуæй иннæ уæнгджындæр, цыма лæбургæ кæнынц. Йæ цæстытæ атартæ сты Парсайән, ноджы сæ æууæрдды, кæд ма, зæгъгæ, фынаей дæн. Фæлæ цæй фынаей æмæ цæй цыдæр! Рахæцыд ын йæ цонгыл сæ иу, Гегета, æмæ йæ Палайырдæм баласта.

— Рацу дын зæгъын, хæрæджи фырт!

Сыхъал кодтой уый дæр. Тæрсæгау тæрсгæ Пала фæкодта, раст цыкъайау афæлурс, стæй бынтон бацъæх, уый фæстæ æвзалайау ныссау, иудзырдæй, йæ хуыз авд фæлтæры афæлыфта. Райхъал кодтой уый дæр, райхæлдтой хъуджы æмæ фæстæмæ Стырфæтæнырдæм фæцæуынц.

— У, хæрджытæ, кæдæм давтат мæгуыр лæджы хъуг?

— Мах, мах ницы... йæхæдæг.

— О, уæдæ уæ, æвæццæгæн, йæхæдæг фæцæйдафта. Диссаг нæу, куыд хæйрæг хъуг у!

Палайән йе згæхæрд йæ фарс хойы, йæ зæнгойы бызгъуыртæ сæ хъустæ тилынц, Парсайән та, цыма йæ цухъхъа куыйтæ ныппискъуылтæ кодтой, уыйау сæ дыууæ дæр къулбæрзæйæ фæцæуынц, дысоны арахъхъæй сæ сæртæ здыйы хуызæн — уæззау.

Хъуг сæ разæй згъоры, цыма сæ мæстæй мары, уыйау.

— Гъей, хорз физонджытæ нæ уыдысты? — хынджылæг сæ кæны Гегета, йæ цæст сæм æрныкъулы. Уыдон ницы дзурынц, сæхинымæры йын йæ мад æмæ йæ фыды æлгъитынц.

— Цæй, кæдæм ма сæ кæнæм, ам сæ фервæзæм, агуыпп сæ кæнæм, — дзуры иннæ лæшпу, йæ винтовкæйы сампал скъæрццытæ кæны. Пала æмæ Парсайы бирæ нал хъæуы æрхауынмæ, сæ уæрджытæ сæ быны дыдæгътæ кæнынц, фæлтау зæхх куы аскъуыдаид æмæ уым куы ныххаудаиккой.

— Амарæм сæ! — хъæр кæны æртыккаг, æмæ та уый дæр винтовкæ сæргъæфта.

— Гъе, лæшпу, иуырдæм æй дар, уæд та, æцæг, фæирвæзтис, — бустæ кæны Парса, фæлæ ма йæ риуы гуыпп-гуыпп кæм æнцайы. Пала та бынтондæр дзой-дзой кæны. Иудзырдæй, ахæм уынгæджы бон фыдызнагыл дæр макуы ‘рцæуæд. Сæ кæрæдзимæ бакæсын дæр сæ нал фæнды.

Парса хъуыдыбыл фæцис: уæдæ куыд æрцыд ацы хъуыддаг, чердæм сæ базыдтой? Æвæццæгæн, дысон фæрвджыны цы ауон багæпп кодта талынджы, уый Гегета уыд, ахæм ауон æндæр никæмæн уыдаид. Фæлæ уый æмбисæхсæв уым цы хъуыд? Радио ма уæд сæ сафæг? Бæлвырд, радиойы аххос уыдаид; уый сæ сардыдта. Ау, суанг Калакæй куы хæссы ныхас, уæд уыдон йæ тæккæ цур куы уыдысты.

Лæппутæ чысыл фæсте куы аздадысты, уæд Парса хæрз тызмæгæй бакаст Паламæ æмæ йын дзуры:

— Гъеныр дæр дæ нæ бауырдзæни радио? Нæ дын дзырдтон, хъæрæй ма дзур, уыцы фыдбылыз нæ банымудздзæн?

— Гъе, æмæ йын æз цы зыдтон? Цæйдæр æндæлмттыл телтæ абастой, æмæ æз уый æнхъæл кæм уыдтæн, йæ мидæг хæйрæджытæ бадынц... — Цыма зылынджын фæци Пала, уый дзырд кæны.

— Гъей, гъей, лидзынвæнд ма скæнут, æндæра уыл сæ афæздæг кæндзыстæм фæсте, — стылдтой та сæ гæрзтæ Гегета æмæ йе ‘мбæлттæ, уыцы фыдбылызы фæскомцæдисонтæ!

Хур дзæвгар куы схызт, уæд Стырфæтæнмæ бахæццæ сты. Кæсынц, исполкомы раз бирæ адæм, бирæ фæсивæд æрæмбырд. Чидæр сæхситт кодта Пала æмæ Парсайыл, фæлæ сæ Гегета къанцылары дуарæй куы фæмидæг кодта, уæд уыдон дæр æрæнцадысты.

Æртæ боны фæстæ Пала æмæ Парсайы горæты этапæй амидæг кодтой.

Ныр фæйна фæрсагыл хицæнтæй æфсæйнагыл æрæнцой кодтой, афтæмæй уынгмæ кæсынц. Палайæн йæ дзагъыр цæстыты мидæг бады æнкъард мигъ. Парса дæр йæ сæр æруагъта, сагъæсгæнæджы каст кæны.

— Гъе, Пала, цыма дæ рæуæд дæ гуыбыны амард, уый каст куы кæныс!

— Цы дæ хъæуы, Зелимхан? — ныр æй иууылдæр Зелимхан фæхоны Пала.

— Дис нæ кæныс, кæфой, куыд æрымысыдысты уыцы радиойы? — дзуры Парса.

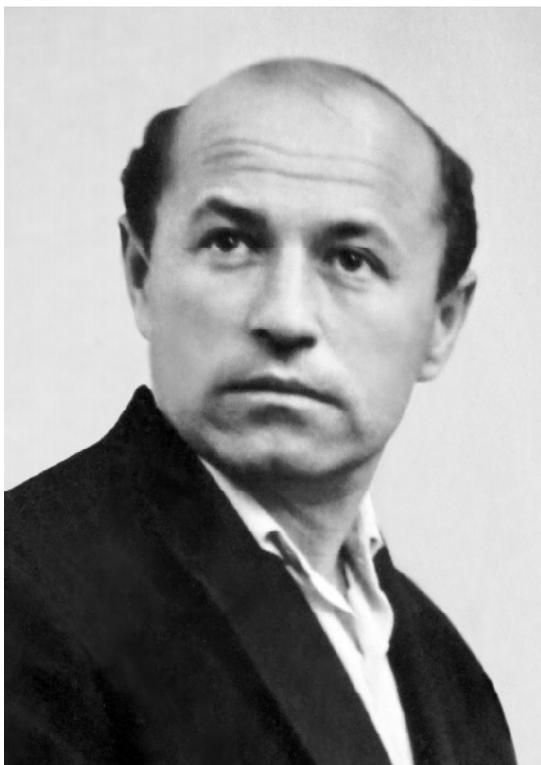
— Диссагыл ма сыкъатæ вæййы?

Сæ дыууæ дæр æнкъардæй кæсынц дардмæ ахæстоны фæрсагæй. Сæ цæстытыл уайы Стырфæтæны исполком, йæ сæрыл даргъ æндзалмыл — радио.

— Фыдбылыз сты ныры фæсивæд, цы нæ æрымысдысты!



СФЕЛДЫСТАДОН БЫНТӘ



Мæ фæндæгтæ
 снывæнддзынæн...

Маргъæн
 йæ базыртæ чи сбæтта, уый —
 фæнда йæ, нæ фæнда —

Арв фесафдзæн,
 арв ын нæ уыдзæн.

Дзæбидырæн
 чи ‘рæхгæна йæ развæд,
 уымæн аскъуыйдзæн йæ фæндаг,
 Йæ развæд нæ уындзæн.

Кæд цард тох у,
 уæд ма цæргæ та кæд кæнон?

Кæд ма цæра лæг,
 кæд æмæ тох у æгæрон?

Арвыл сныдзæвдзынæ,
 кæд æмæ зæххыл лæууай фидар,
 Æмæ дæ бауырна,
 зæгъгæ, маргъ дæ,
 хæдбар æмæ сæрибар.

Хæхты бæрзæндтыл цæудзынæ,
 кæд æмæ дæлвæзы хъæпай дæ рыстыл,
 Æмæ дæ бауырна,
 зæгъгæ, дзæбидыр дæ,
 уæгъдибар, сæрыстыр...

Цард чи ‘нхъæлы тох,
 уый — тæригъæд,
 уæлахизы цин нæ банкъардзæн,

Искæмæ чи дары фат,
 уый дзы
 йæхи амардзæн.

Цард
 фыдгæнд æмæ тыхми куы уа, —
 хъызæмар, маст.

Цард цы у?
 Æууæнк æмæ уарзт.

АУАДХАРА¹

1

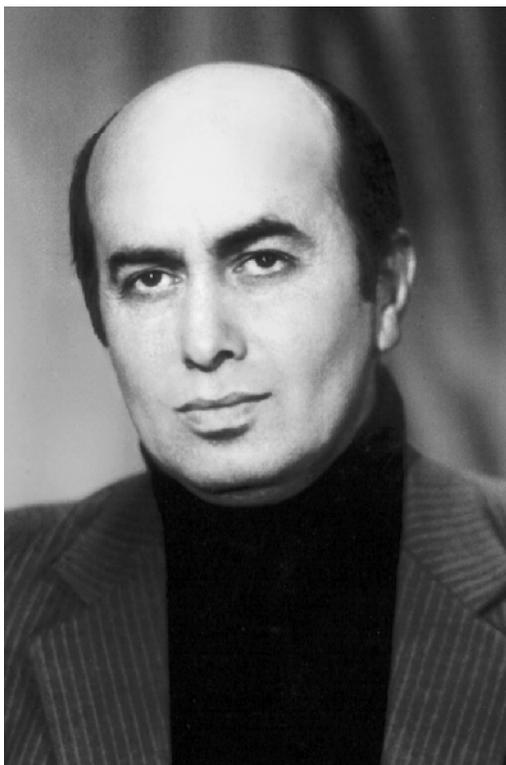
Куыддæр хæхты цъасмæ
 рахауы стъалы,
 Афтæ
 ахуыссы йæ рухс,
 фесты цæугæдон,
 Æмæ рассæнды комы,
 йæ пырхæндæг калы,
 Ратты дуртæн
 нæуæг цæрæнбон.
 Æмæ дуртæ
 стъалыныдзæвдæй
 Стъалытæ
 свæйынц сæхæдæг,
 Æмæ арвыл
 стъалыйы сæфтæй
 Нæ бафты
 æрхæндæг.
 Æмæ кæд стъалытæ
 рахауынц арвæй,
 Уæд уымæн,
 æмæ ма уой
 макæй хъыгдарæг,
 Зæххимæ фембæлой,
 ракæной йын арфæ
 Æмæ уой æнустæм
 зæххыл
 арвы тыххæй зарæг.

2

Ацы хæхтæм
 уазæгуаты стæм,
 Ацы хæхтæн сæ хицæуттæ —
 хуыцæуттæ.

¹ Ауадхара — ком æмæ цæугæдоны ном Абхазы.

ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОР: 70 АЗЫ



ПРОЗАИКОН УАЦМЫСТÆ

АРЫХЪХЪЫ РАГЪЫЛ

Ацы хабар раджы уыди – ма сабибонты заман. Иу фæззыгон бон мын ма мады-хо балæвар кодта хуызджын ахорæнтæ. Стæй урс-урсид гæххæттытæ — тынг бирæ! Æмæ мын загъта:

— Арыхъхъы рæгътæ ныр сæ тæккæ рæсугъдæй сты. Цу, ма нывгæнæг-хæрæфырт, æмæ сын сæ нывтæ сараз.

Æз цингæнгæ Арыхъхъы рæгътыл балæууыдтæн. Цымыдисæй кæсын æрдзы рæсугъд нывтæм: сырх тæгæр бæлæстæм, сыгъзæрин къуыбыртæм, бурбын къахвæндæгтæм.

Уайтагъд ныв кæнын райдыдтон. Тæгæр бæлæстæ, къуыбыртæ, къахвæндæгтæ разындысты урс гæххæттыл. «Тагъддæр, тагъддæр ныв кæн! — дзурын махицæн. — Уымæн æмæ тæссаг у уарынай!»

Æцæгæй дæр ма: арв æрбахгæдта тар мигътæй. Æмæ дзурын Арвмæ: «Арв! Ма рауар. Ныв кæнын ма бауадз». Фæлæ нæй! Нæ мæм хъусы. Нæры. Уынæргъы. Стæй уарын райдыдта. Æмæ мын ма ныв... æрæхсадта...

«Æвæццæгæн, Арвы зæрдæмæ нæ фæцыд ма ныв», — ахъуыды кодтон махинымæр, æмæ ма зæрдæ суынгæг.

СÆРДЖЫН САГ

Кæддæр, зæгъынц, Ирыстоны тар хъæдты царди æмбисонды нæртон саг. Хуыдтой йæ сæрджын саг. Раджы-иу афтæ дзырдтой: «Йæ хъуын хурмæ сызгъæринау æрттыфта». Афтæ дæр ма-иу загътой: «Йæ алы æрдуйыл дæр хъуытаз ис. Æмæ-иу тар хъæды згъоргæйæ, йæ хъуытæзтæ алы æвзæгтæй уасыдысты уадынзæй цæгъдæгау».

Фæлæ, зæгъынц, Иры хæхты фæзынди фыдбонь цуанон æмæ сæрджын сагтæн сæ бынæй рухс суагъта: æрттигъ фæттæй сæ бынцагъд фæкодта.

Уæдæй фæстæмæ, дам, сæрджын саджы хъуытæзты зарæг никуал райхъуысти Иры тар хъæдты, Иры сатæг хæхты.

Фæлæ ма афтæ дæр фæзæгъынц: сæрджын саджы авд-зæлон зарæг, дам, фестæди авдхуызон арвæрдын æмæ фæскъæвда йæхи ныллæг æруадзы тар хъæды бæлæстæм, Иры сатæг хæхтæм...

УАЦАЙРАГ ХÆЛУАРÆГ

Райсомæй, мæхи ахсон, зæгъгæ, дон рауагътон ваннæмæ. Фæлæ... мæнæ диссаг: дынджыр хæлуарæг — мызыкъхъарæзт, ваннæйы лæгъз къулыл хæрдмæ фæбыры... фæстæмæ æрхауы... удаистæй та фæбыры. Ницы йын æнтысы: ваннæйы доныл та йæ тъæпп фæцауы.

Æз зæронд газет атыхтон æмæ йæ уымæй систон. Хæлуарæг фæхъус, ай мын цы йæ зæрды ис, зæгъгæ. Мæнæн та мæ зæрдæ æрмæст хорздзинад уыди: фервæзын æй кæнон. Æмæ йæ гом рудзынгмæ рахастон. Рудзынгæй йæ бæласы зæбул къалиумæ баргъæвтон. Фæндараст дæр ма йын загътон. Хæлуарæг къалиуыл сызгъордта, фæлæууыд, фæзылди мæм; афтæмæй кæрæдзимæ кæсæм. Æмæ йæ уæд бафарстон:

— Хæлуарæг, уæ Хæлуарæг! Зæгъ-ма, дæ хорзæхæй: æз дæ тыны куй бахаудайн, уæд мæ ды дæр фервæзын кодтаис?..

ГУЫРÆН БОНЫ ЛÆВАР

Уæд ма гыццыл лæппу уыдтæн. Алы фæззæг дæр нын-иу нæ мадыхотæ Салыгæрдæнæй æрбаластой фæткъуытæ. Бирæ

фæткьюытæ: буртæ, сырхытæ. Тынг адджын фæткьюытæ. Къуымбилæварæн æртæ чыргъæды-иу цъупдзаг баисты. Æмæ нын, цыппар æфсымæры æмæ иу хойæн, алы бон дæр уыди бæрæгбоны хуызæн. Фæлæ нын Ногбоны бæрæгæхсæвмæ никуы рахæццæ сты нæ фæткьюытæ. Цыппурсæй Ногбоны астæу-иу фесты. Æмæ иу æртæ дынджыр чыргъæды афтидæй аздадысты. Фæлæ, æвæдза, диссаг та куыннæ уыди: сæ хæрдæф-иу цалдæр мæйы чыргъæдты цæргæйæ баззад. Æз-иу се 'хсæн урс къуымбилтыл сбадтæн æмæ чыргъæдтæм радыгай улæфыдтæн. Иу уалдзыгон бон та чыргъæды мидæг бафынæй дæн æмæ мæ фыны федтон Нарты сызгъæрин фæткьюы. Куы райхъал дæн, уæд фæткьюыйы цинæй мидбылты худтæн. Афтамæй уынджы балæууыдтæн. Нæ сыхæгты гыццыл чызг Ритæ мæ размæ æрбауади, йæ дзыккуты сырх лентытæй мын æппæлы:

— Гыцци мын сæ балхæдта! Абон мæ гуырæн бон у!

Ритæ мæм хæстæгдæр æрбалæууыд, хæрдмæ мæм скасти, стæй мæ афарста:

— Жорик, цы бахордтай, цы?

— Ницы.

— Уæдæ фæткьюыйы тæф цæмæн кæныс? — Ритæ йæхи бамæгуырхуыз кодта. — Мæн дæр фæткьюы хъæуы!

— Нал нæм и, Ритæ...

Ритæйы цæстытæ ферттывтой, æмæ афтæ фæкодта:

— Хосы мæкьюылы цы фæткьюытæ бамбæхстай, уыдон дæр бахордтай?!

— Уыдон та сæгътæ бахордтой.

Ритæ цы загътаид, уый нал зыдта. Фæлæ ма уæддæр йæ ныхас зарæгау дæргъвæтин ауагъта:

— Мæнæн або-о-он мæ гуырæн б-о-о-он у-у...

Æз мæхинымæр батæхуды кодтон: «Ехх, мæкьюылы æмбæхст фæткьюытæ ма уæддæр куы уаиккой, уæд сæ иууылдæр Ритæйæн радтин...» Зæгъгæ та йын афтæ кодтон:

— Фæткьюытæ нал и, Ритæ. Фæлæ ма сæ тæф ныр дæр сæрдыгон хæдзары ис. Цом, Ритæ! Æз дын дæ райгуырæн бон балæвар кæндзынæн æппæты адджындæр тæф.

Ритæ фырцинæй йæ мидбынаты хæрдмæ сгæппытæ кодта, стæй мæ фæстæ фæраст нæ сæрдыгон хæдзармæ. Уайтагъд чыргъæдты раз дзуццæджы абадти, йæ цæстытæ бахгæдта æмæ дисгæнгæ ныхъхъæр кодта:

— Мәнә ца-а-ас фәткьуйтә ис! Адджын фәткьуйтә...

Әз чыргәәдтәй иуы куы әрныгыуылдтән, уәд Ритә дәр мән бафәзмыдта әмә иннә чыргәәдмә багәпп кодта.

Цас рәстәг рацыд, уый бәлвырд нал хьуыды кәнын, фәлә мә мад Ве (йә ном Верычкә уыди, фәлә йә фырбуцай афтә хуыдтам) әрбахызти сәрдыгон хәдзармә әмә джихәй баззад:

— Чыргәәдты та цы архайут?! Кьуыртты бадут?..

Әз мә сәр чыргәәдәй сдардтон:

— Ве, фәткьуйты уәлдәфәй уәфәм.

Ритә та худынмә фәци:

— Цы адджын фәткьуйтә сты!..

Вейән цәмәдәр гәсгә йә зәрдә әрбауынгәг, йә армытәәпәнәй йә цәссыг асәрфта әмә кәртмә ахызти. Ритә дәр, кәд мә афонмә гыцци агуры, зәгьгә, дуары әдде фәци.

Уыцы рәстәг гыцци та уәлибәхтә кодта йә гыццыл чызд-жы тыххәй. Әмә Ритә хәдзармә куыддәр бахызти, афтә йә фыдымады афарста:

— Гыцци, басмуд-ма мәм: адджын фәткьуйты тәф нә кәнын?

Гыцци ссадәй дзаг кьухтәй әрбахәбыс кодта йә гыццыл хуры әмә дисгәнгә загьта:

— Әцәгәй дәр ма, фәткьуйты тәф кәныс!

Ритә бахудти әмә афтә фәкодта:

— Гыцци! Мә райгуырән бонмә мын Жорик фәткьуйты адджын тәф... баләвар кодта. Жорик куыд хорз ләппу у, гыцци, уый зоньс?!

Ацы ныхәстә дыккаг бон гыцци мә мад Вейән дзырдта, әмә сә дыууә дәр худтысты әмә худтысты.

09.02.08.

ЗЫМӘДЖЫ ЛӘВАР

Гыццыл тәрхьус Кикийән йә мадымад Тәкку арәх дзырдта Зымәджы тыххәй.

— Уәддәр цы хуызән у Зымәг? — афарста-иу Кики.

— Зымәг цы хуызән вәййы, ахәм: узал әмә хәмпус, хьуынджынарфыг — фәлурс...

Әхсәв бонмә Кики хьуыды кодта Зымәгыл: хәмпус әмә фәлурс... фәлурс әмә хәмпус...

Райсомәй Кики уагылыый кьутәры раз баләууыди әмә

алырдам фалгасы, кæд, мыййаг, Зымæг æрбацауы, зæгъгæ. Фæлæ йæ хъоппæг цæстытæй никæйы федта. Йæ алыварс цъиуызмæлæг нæй. Æвæццæгæн, уазал сæлфынæг кæй кæны, уый тыххæй афтæ у. Маргъæй-сырдæй иууылдæр сæ æхсæвиуатгæнæн бынæтты бадынц-хуыссынц. Æмæ æнхъæлмæ кæсынц, Хуры Цæст кæд ракæсдзæн, уымæ. Фæлæ Кикийы бадынмæ, кæнæ хуыссынмæ æппындæр не ‘вдæлы: Зымæджы никуыма федта æмæ Хъæды Рагъæй куыд æрцæйцауы, уæд-иу æй куы фенид, уый йæ тынг фæнды.

«Уæд та Арыхъхы Рагъмæ суайон, — хъуыдытæ кæны Кики. — Уырдыгæй алцыдæр дзæбæх зыны».

Кикийы йæ къæхтæ фæрсгæ дæр нæ бакодтой, афтæмæй Арыхъхы Рагъмæ ныййарц сты. Хъæдрæбын йæ размæ фæци зæронд хъæддзау: Хъуынджынæрфыг Урсрихи.

— Ды Зымæг дæ? — сонтæй афарста Кики.

Зæронд лæг бахудти:

— Нæ, æз хъæддзау дæн. Мæнæ кæсыс: мæ уæрдоны — сугтæ. Сугты уæлæ — мыртгæты пуцал.

Уыцы рæстæг хъæды кæронæй куыдзы рæйын райхъуыст. Кики йæ фæстаг къахæй йæ фæсхъус аныхта æмæ сонтæй афарста:

— Уый Зымæг рæйы?!

Хъæддзау зæрдæхæларæй бахудти:

— Зымæг рæйын нæ зоны, Хъилхъус.

— Мæ ном Хъилхъус нæу, фæлæ — Кики.

Хъæддзау та йæ урс рихиты бын бахудти:

— О, æмæ дын уый дзырдтон, Кики. Уый Зымæг нæ рæйы, фæлæ мæ цуанон куыдз: сырды агуры сæ фæдтæм гæсгæ.

Оххай-гъе! Уыцы рæстæг Кикимæ куы бакастаиккат: фыртæссæй хæрдмæ фæхауди, йæхи фехста къутарты астæумæ æмæ, сонт гæппытæгæнгæ, ныййарц и пыхсбынты. Зæронд лæг ма йæ фæстæ адзырдта:

— Ма тæрс, Кики! Дæуæн ницы кæндзæни мæ цуанон куыдз! Ды хорз Кики дæ..

Фæлæ Кики зæронд хъæддзауы ныхæстæ нал фехъуыста. Къохы кæрон дурвæткъуы бæласы бын æрлæууыди æмæ, тыхулафт кæнгæйæ, ахъуыды кодта: «Хорз ма раирвæзтæн мæ къæхты фæрцы!» Æмæ бузныгхуызæй йæ цæрдæг къæхтæм æркасти. Йæ фæныкхуыз кæрцыл дæр йæ цæст ахаста æмæ тæрсæгау фæкодта:

— Ма кәрцы хъуынтæ цъупгай фæхаудысты, къутæрты сын-
дзытыл базадысты...

Кикийы зæрдæ суынгæг:

— Зымæг куы ралæууа, уæд... уæд куыд цæрдзынæн уаза-
лы... уазалы æнæ кæрцæй...

Кики йæ гыццийы раз куы фестид, уæд ын бæргæ æнцондæр
уайд. Йæ гыцци йын исты зæрдæвæрæн ныхæстæ акæнид, йæ
цæссыгтæ йын ныссæрфид. Фæлæ ныр цы кæна Кики уазал
Зымæджы къæсæрыл?

Кики дурвæткъуы бæласы бын бирæ фæхуыссыди æнкъардæй.
Бирæ хъуыдытæ фæкодта. Сихорафон мигъты аууонæй куыддæр
Хуры Цæст фертгывта, афтæ Кикийы зæрдæ дæр йæ дисса-
дзы фæндæй ныррухс и Хуры зæрин тынау. Кики йæ къæхтыл
алæууыди æмæ цингæнгæ загъта йæхицæн:

— Цæон æмæ Бур Ададжы сæрмæ Бур Рувасы лæппынимæ
нæ кæрцытæ баивдзыстæм!

Кики Бур Ададжы сæрмæ Рувасы лæппыны йæ къæдзилимæ
хъазгæ баййæфта. Рувасы лæппын тынг бацин кодта Кикийыл:

— Иумæ хъазæм, Кики! Кæннод бафæлладтæн мæ къæдзи-
лимæ хъазынæй.

— Иумæ хъазæм! — загъта цингæнгæ Кики дæр. — Фæлæ
уал нæ кæрцытæ баивæм, Бури.

Иумæ хъазыны тыххæй Рувасы лæппын алцæуыл дæр разы
уыди, фæлæ ма уæддæр афтæ фæкодта:

— Хорз, хорз, Кики! Æххæст ма нанайы афæрсон.

Мадæл рувас хуыккомæй хъуыста Кики æмæ Бурийы ныхас
æмæ бур æхсидавы тахт ракодта йæ хæдзарæй:

— Ды кæй сайынмæ хъавыс, Хъилхъус тинтычъи Къуыбы-
лой?! Æз дæ ныртæккæ акъæмс кæндзынæн!

Æмæ æцæгæй дæр Бур Ададжы Бур Рувас Кикийы уай-
тагъддæр акъæмс кодтаид, фæлæ тæрхъустæн æрдз балæвар
кодта æмбисонды цæрдæг къæхтæ. Æмæ Кики зæххыл згъордта,
æви уæлдæфы тахти, уый йæхæдæг дæр нæ базыдта, фæлæ
Арыхъхъы Рагъыл балæууыд. Рагъыл бирæгъы къæбыс Цъæхой
йæ размæ фæци:

— Кæдæм фæдисы тæхыс, Кики?!

— Фæдисы бæргæ нæ тæхын, фæлæ мæ Бур Ададжы бур
Рувас расырдат, — тыхуæфт кæнгæйæ загъта Кики. Æмæ
Цъæхойæн хабар сæрæй бынмæ радзырдта.

Цъæхой бахъæлдзæг:

— Кики! Нæ фæлæ ма мах баивæм нæ кæрцытæ.

Кикийæн йæ тарст цыдæр фæци. Бацин та кодта, уæдæ ма кæрцы къæрит Цъæхойы ног кæрцæй баивдзынæн, зæгъгæ. Фæлæ хæстæгдæр къутæры ауонæй мадæл бирæгъы дæндæгты къæрцц-къæрцц райхъуысти:

— Дæ кæрц дæр мах куы у æмæ дæхæдæг дæр!

Кики ма хæрзгыццыл куы уыди, уæд бафиппайдта йæ къæхты диссаджы миниуæг: куыддæр Кики истæмæй фæтæрсы, афтæ йæ къæхтыл базыртæ разайы æмæ зæххыл дæр нал фендзæвынц. Ныр дæр та, бирæгъы ауынгæйæ, къутæрты æмæ пыхсыты æхсæнты уæрццы тахт акодта. Йæхи бæргæ фервæзын кодта, фæлæ та йæ кæрцы фист къалиутыл баззæди...

Хуры аныгуылынмæ бирæ нал хъуыди. Мигътæ та арв æрбахæдтой: Хуры Цæст нал зынди, æмæ афонæй раздæр Тархæдæй талынг рахъуызыд. Кики Сырхдурты Адагмæ куы бахæццæ, уæд бынтон æнæнхъæлæджы йæ размæ фæци Зыгъарæджы хæрзхуыз лæппу — Зыгъарби. Цалдæр хатты иумæ хъазгæ дæр кодтой, дугъы дæр уадысты, фæлæ-иу Зыгъарби уайтагъд фæсте баззад. Æмæ-иу фæхсыл къозотæ, адджын уидæгтæ æмæ æрыскъæфтæ хæрыныл фæци. Зымæг-зымæджы дæргъы, дам, фынай кæндзынæн æмæ, дам, хъуамæ нард уон. Йæ кæрц дæр — рæсугъд, цæхæртæ калдта.

Ныр Кики æмæ Зыгъарби кæрæдзиуыл бацин кодтой.

— Мæ кæрц ивынмæ уыдтæн, — Кики ныхас йæхимæ райста, — фæлæ хорз кæрц не ссардтон.

Кики æнæдзургæйæ Зыгъарбийы кæрцыл йæ цæст ахаста æмæ та загъта:

— Дæ кæрцыл æй бæргæ баивин. Хорз у... Зыгъар кæрц!..

Уыцы рæстæг мадæл зыгъарæг йæ хъоргъæй рагæпп ласта футтытæгæнгæ:

— Æ, уæртæ Хъоппæгдзæст! Мæ лæппуы кæрц æй бахъуыди!

Кикийы та йæ къæхтæ ахастой пыхсыты йæ фæдтæ сайгæ: иуырдаæм — гæпп! Иннардаæм — сæррæтт!

Æмæ уайтагъд балæууыди йæ райгуырæн Уагъылаты Къохы. Фæсалай æхгæд байбын-хæдзары йæм æнхъæлмæ касти йæ мадымад Тæкку. Тæккуы бинонтæ бирæ уыдысты. Фæлæ хъæды цард тæссаг у, æмæ бинонтæ къаддæрæй къаддæр кодтой. Цы фесты, уый Тæкку йæхæдæг дæр бæлвырдæй нæ зыдта,

фæлæ йæ хъустыл æруади: чи, дам, дзы бирæгъты амæддаг фæци, чи — рувæсты...

Æмæ ныр Кики куы фæзынд, уæд Тæккуйы цинæн кæрон нал уыди. Кики йæхæдæг дæр тынг цин кодта Тæккуйыл. Фæлæ йæ хæлынкæрц йæ зæрдыл куы 'рбалæууыд, уæд йæ хъоппæг цæстытæ доны разылдысты. Уый æнæбафиппайгæ нæ фæцис зæронд Тæкку æмæ рæвдаугæ бафарста Кикийы:

— Цы кæныс, мæ гыццыл хур? Дæ зæрдæйы цы маст и уагæр?

Кики ницы бамбæхста йæ уарзæгой мадымад Тæккуйæ. Алцыдæр ын бæлвырдæй радзырдта: Зымæг куыд æрцæуы, уый фенынмæ куыд ацыди. Йæ кæрцы фист къутæртыл куыд баззæди. Стæй йæ кæрцы къæрит байвыныл куыд архайдта. Рувас æмæ йæ Бирæгъ куыд расырдытой...

— Æгайтма æгас хæдзар дзæбæхæй ссардтай, — зæрдæуынгæгæй дзырдта Тæкку. — Кæрцыл та тыхсгæ дæр ма кæн: Зымæг дын балæвар кæндзæн замманай урс кæрц — хæмпус æмæ хъарм!

Кики æмбисæхсæвмæ нæ бафынæй. Хъуыдытæ кодта, уæдæ мын Зымæг урс кæрц кæд æрбахæсдзæни, зæгъгæ. Фæсæмбисæхсæв Кики йæ хъоппæг цæстытæ æрæхгæдта, æмæ Тæккуйы фарсмæ йæ сабыр сым-сым райхъуыст: бафынæй! Тæкку йын йæ хæмпус рустæ рæвдаугæ лæгъзытæ кодта, йæ зæронд кæрцы фистæй ма цы муртæ аздад, уыдон ын æртыдта. Æмæ зæронд тæрхъус йæхæдæг дæр бафынæй...

Æхсæв-бонмæ мит фæуарыд. Къутæрæй-фæсалæй иууылдæр миты бын фесты. Бæстæ Урс Аргъау фестиади! Кики райсомæй раджы фехъал æмæ джихæй баззæд: фыццаг хатт федта Урс Аргъау йæ гыццыл царды. Æмæ дис кодта, æмæ цин кодта. Кики йæ уæлæ урс-урсид хæмпус кæрц куы федта, бынтон дис та уæд кодта. Йæ фырцинæй байбынæй рагæпп кодта, къутæрты сæрты гæшпытæ кæны, къутæрты астауты дугъы уайы. Иу къутæры раз Кики сонтæй фæлæууыд — йæ рæзты æрызгъордтой Бирæгъ æмæ Рувас. Æмæ та мæнæ ног диссаг: Бирæгъ æмæ Рувас нæ бафиппайдтой тæрхъусы! Нæ федтой Кикийы! Уымæн æмæ мит уыди урс æмæ хæмпус. Кики дæр уыди урс æмæ хæмпус!

Бирæгъ æмæ Рувас къуыбыры ауон куы фесты, уæд Кики йæ байбын-хæдзары балæууыди. Æмæ цингæнгæ райхъал кодта йæ мадымад Тæккуйы:

— Гыцци! Гыцци! Мæнæ мын Зымæг цы лæвар æрхаста, уымæ-ма кæс! Замманай кæрц: урс æмæ хæмпус.

Тæкку дæр бацин кодта æмæ худгæйæ загъта:
— Зымæг йæхæдæг дæр — урс æмæ хæмпус!..

Æмæ та Уагъылаеты Къохæй зæрдæрухс æмæ амондджын тæрхъусты чыр-чыр райхъуысти.

КЪУЫРМА БÆЛОНЫ КÆУЫН...

Радзырд

Арыхъхъы цы дзедзыртæ зайы, ахæмтæ, æвæццæгæн, æгас Ирыстоны дæр нæй. Сæ ирон номæй дæр сæ æрмæст Арыхъхъы хонынц. Иннæ хъæуты — тута. Гъемæ тутайæн — тутайы ад, дзедзырæн та — дзедзыры хæрзад.

Уæд цыппæрæм къласмæ цыдтæн. Нæ сыхæгтæй кæмæ цавæр бæлас ис, кæцы дыргътæ тагъддæр сцæттæ вæййынц, уыдæттæ мæнæй хуыздæр ничи зыдта. Уыцы рæстæг ма адæм хæларæй цардысты. Цæхæрадонæй цæхæрадоны астæу кау ничи быдта: худинаг сæм касти. Æмæ мæнæн дæр уæлдай нæ уыди: нæхи бæлæстæм хызтаин, æви-иу Туаты, кæнæ Карсанаты бæлæсты цъуппытæй акастайн. Суанг ма-иу хъæуысæр Дзгойты цæхæрадæттæм дæр схæццæ дæн. Уæдæ мын Фалæсых дæр æнæсгæрст нукуы уыди.

Уæлдай арæхдæр цыдтæн Кадиты урс дзедзырбæласмæ. Иуæй сæ дзедзыр адджындæр уыди, иннæмæй та сæ чызджытæ рæсугъд уыдысты. Æмæ сæм кæд хæцаг куызд уыди, æмæ дзы лæппутæ тынг тарстысты, уæддæр мæныл нукуы срæйдта. Уый нæ, фæлæ ма мын-иу Силæм мæ къух дæр асдæрдта йæ сырх æвзагæй. Рæвдауæгау. Лæппутæ-иу мыл дис кодтой: куыннæ мыл хæцы Силæм! Æз-иу сын загътон, хистæртæй кæй хъуыстон, уыцы ныхас: «Куызд зæрдæ зоны». Æцæгæй та хабар афтæ уыди, æмæ Силæмы къæбыла Пирапп мах хæдзары схъомыл. Æнæ кæрæдзи фæразгæ дæр нæ кодтам. Æмæ мæ Силæм бирæ хæттыты федта Пираппимæ. Йæ къæбылаимæ иудадзыг иумæ кæй хъазыдыстæм, æфсымæрты цард кæй кодтам, чи зоны, уый тыххæй мæ рæвдыдта Силæм. Чи зоны... Кæнæ та, кæд æцæгæйдæр куызд зæрдæ зоны..

Гыццылæй, фæллад цы у, уый æппындæр нæ зыдтон. Фæлæ-иу сихоры тæвды дзедзырбæласы дзуарæвæрд къалиутыл æрхуыс-

сыдтæн. Æмæ-иу сатæджы дзæбæх афынæй дæн. Уæд мæм-иу Пирапп та бæласы бын æнхъæлмæ касти. Сыхæгтæ дæр мæ-иу уайтагъд базыдтой: «Гæвди та дзедзырдзуан кæны».

Æмæ æцæгæй дæр: дзедзырдзуан арæх кодтон. Æвæцæгæн, ацы ныхас ныры сывæллæттæ æмбаргæ дæр нал бакæндзысты. Фæлæ мæ сабидуджы заман сывæллæттæ дзедзырдзуан арæх кодтой. Хабар афтæ уыди, æмæ сау дзедзырыл ничиуал æрвæссыд хъазтæ æмæ бабызтæй дарддæр. Фæлæ — урс дзедзыр! Цалдæр комздаджы фаг-иу уыдис. Фæлæ дзы морæ дзедзырæн æмбал нæ уыди: хурдзыд æмæ хæрзад. Бынтон æмбисонд та сырхбын морæ дзедзыр уыди. Хæрздæф, мыдау адджын. Йæ хæрздæфæй-иу сæр зилгæ кодта. Æмæ-иу цуан ахæм дзедзыртыл кодтам гыццылæй... Раст ахæм дзедзырбæлас зади скъолайы кæрты. Фæлæ йæм сывæллæттæ æввахс бацæуын дæр нæ уæндыдысты. Уымæн, æмæ бæлас зади, скъолайы директоры бинонтæ цы хæдзары цардысты, уымæн йæ тæккæ раз.

Иу райсом уыцы бæласмæ хæстæг мæхи байстон. Тынг бæрзонд бæлас уыди. Хæдзары тохынайæ дæр бирæ бæрзонддæр. Æмæ йæм схизымæ дæр нæ хъавыдтæн. Афтæ йæ, зæгъын, хæстæгмæ фенон. Йæ уырынгтæ-уырынгтæ дæрзæг зæнгыл, зæгъын, мæ арм авæрон. Фæлæ... фæлæ æнхъæл куыд нæ уыдтæн, хъуыддаг афтæ рауади. Цæвиттон, хурдзыд æмæ рагъæд дзедзырты хæрздæфæй мæ сæр зилæгау ракодта. Зонгæ дæр æй нæ бакодтон, бæласы цъуппыл куыд февзæрдтæн, уый. Афтæ бæрзондæй никуыма ракастæн! Сыхаг хъæутæ афтæ хæстæгмæ никуы федтон: кæцыдæр хъæу дзы Хуымæллæг у, кæцыдæр — Хъахъхъæдур, кæцыдæр та — Зилгæ. Хъæутæм бирæ куы фæкастæн, уæд та хъулонцъиуты æфтуæттæм кастæн, стæй æхсызгонæй хордтон сырхбын морæ дзедзыртæ сатæгæй.

Бæласы хурмæздæхæн къалиуты дзедзыртæ уыдысты бæлвырд ставддæр, уæлдай адджындæр. Æмæ уыдонырдаем мæхи байстон. Къалиуы кæронмæ хæстæг ма бафиппайдтон ноджыдæр иу æфтуан. Æфтуанæй мæм хъулонцъиуы лæппынтæ бынмæ æркастысты, сæ сырх дзыхтæ фæхæлиу-фæхæлиу кæнгæйæ. Æвæцæгæн, ахъуыды кодтой, мæнæ нæм нæ мад æрбацæуы, зæгъгæ. Фæлæ сæ мады хуызæн дæр, сæ фыды хуызæн дæр куынæ уыдтæн, уæд æфтуаны къусчы фæстæмæ æрæмбæхстысты. Мæнæн ма лæппын цъиуты фенынмæ ахæм фадат кæд уыдзæни, зæгъгæ, æфтуанырдаем мæхи баивæзтон...

Æз къалиуты хъару æмæ ма уæз дæр хорз æнкъардтон, уымæ гæстæ мыл сайд нукуы æрцыд. Фæлæ бæласыл хатгай ахæм къалиутæ ваййы: чидæр сæ асæтты, фæлæ ногæй баныхасынц бæласы цонгыл. Уыдон ваййынц сæртæг, сонтæй сæттаг. Гъе, æмæ æз цы къалиуыл фæцæйхызтæн, уый разынди раст ахæм къалиу. Къалиуы къæрцц ма айхъуыстон, стæй, хæдзари æмбæрзæндурты кæрæттæ æрцæвгæйæ, зæххыл ма тъæпп фæцыди. Уый цавæр тъæпп уыди, зæгъгæ, мæм мæзджыты кæртæй цалдæр лæджы фæдисы цыд æрбакодтой. Æнæнхæлæджы ма уæлхъус фæвзæрди фалæсыхаг цъæхдзаст чызг, йæ ном — Дзыкку. Мæ алыварс чи амбырд ис, уыдоны, кæй зæгъын æй хъæуы, се 'ппæты нæ бахъуыды кодтон. Уымæн æмæ улæфгæ дæр нал кодтон, æрмæст ма ма рæмбыныкъæдзтæй ма фæрстæ æлвæстон. Æвæццæгæн мын афтæ æнцондæр уыди... Æрæджиау куы сулæфыдтæн, уæд ма фæрстæ нымайæгау асгæрстон æмæ хъазгæйæ афтæ зæгъын:

— Фидар фæрстæ!..

Адæм дæр æхсызгонæй сулæфыдысты æмæ, бæласы бæрзонд цъуппыл фæлгæстæ дистæ-тамæстæ кæнгæйæ, фæйнæрдæм ахæлиу сты.

Иунæг Дзыкку ма лæууыд ма разы, æмæ уымæ дæр йæ мад фæдзырдта, рауай, Дзыкку, дыууæ къласы ма нын ис æфснаинаг æмæ сæ æххæст рамерзæм, зæгъгæ.

Æз бынтон æрæджиау бафиппайдтон, Дзыккуйы къухы цъылын кæй ис, уый. Чызг, фæстæрдæм къæхдзæфтæ кæнгæйæ, йæ мидбылты бахудти.

— Фидар фæрстæ! — фæзмæгау ма акодта Дзыкку æмæ хæдзари ауон фæци.

Уæдæй фæстæмæ Дзыккуйыл цал æмæ цал хатты æмбæлдтæн уынды дæр æмæ скъолайы кæрты дæр æмæ та-иу, йæ цæстытæй худгæ, афтæ фæкодта: «Фидар фæрстæ». Æмæ, раст зæгъгæйæ, мæнæн хъыг нукуы уыди Дзыккуйы ныхас. Фæлæ, æз бæласæй кæй рахаудтæн, уый скъоладзаутæ, æвæццæгæн, базыдтой. Ахуыр-гæнджытæ дæр æй кæрæдзийæн дзырдтой. Скъолайы директормæ дæр æй фæхæццæ кодтой. Иу бон мæм директор Хъыбызты Барис йæ кусæнуатмæ фæдзырдта. Уым баййæфтон, скъолайы хæдзардон хъуыддæгтæ чи кодта, уыцы лæг Хъуысаты Ахберды.

— Мæнæ ацы лæппу тутабæласæй рахауди. Нал нæ хъæуы уыцы бæлас, Ахберд, акал æй. Сывæллæттæн фыдбылызы хос у...

Мәнән мә цәстытыл ауадысты хьулонцьиуы ахстәттә, гом-дзых бәгънәг цьиутә әмә мә зәрдә әрбауынгәг: мән тыххәй ма хьулонцьиуы ләппынтә дәр фесәфдзысты. Директор мын фембәрста мә зәрдәйиуаг әмә афтә бакодта:

— Дә рәдыд кәй бамбәрстай, уый — хорз. Фәлә кәугә та цәмән кәныс? Ныр дыл дәс азы цәуы — ләджы бындзәфхад дә...

Әз дуаргәрон сәргуыбырәй ләууыдтән әмә, мә хәцыл дзабыртәм цы цалдәр цәссыджы әрхауд, уыдон мын мачи фена, зәгъгә, мәхи иуварсырдәм фәзылдтон.

— Борис Михайлович, — ләгъзтә кодтон директорән, — әз никуал схиздынән уыцы бәласмә. Бәлас ма акалут: хьулонцьиутән дзы ... фондз әфтуаны ис... сә гыцыл ләппынтимә...

Директор джихәй баззад:

— Хьулонцьиутә зәгъгыс?.. Ләппынтә дәр сын ис?..

Әз дзургә ницуал кодтон, әрмәст ма мә сәр тылдтон, о, зәгъгә.

Борис Михайлович йе 'ргом Ахбердмә раздәхта:

— Цымә хуыздәр нә уайд, Ахберд, хьулонцьиутән фәйнагәй ахстәттә куы саразиккам, уәд?

— Бәлвырд хуыздәр уайд, — сразы Ахберд дәр.

Скьолайы директор йе стьоләй систа диссаджы кьрандас: иуәрдыгәй — цъәх, иннәрдыгәй — сырх. Әмә мын әй мә кьухмә радта:

— Нывтә кәнын, дам, уарзыс, зәгъгә, фехьуыстон...

Скьоладазутә директорәй тынг тарстысты. Әз дзы мәхәдәг дәр әдас нә уыдтән. Фәлә, әвәдза, әцәгәй та тынг хәларзәрдә адәймаг уыди...

Мәнән иугәр ахәм диссады кьрандас мә кьухы куы бафтыди, уәд әвәстиатәй баләууыдтән мә «кусәнуаты» — Бомбәйы дзыхьхьы. Уыцы ранмә-иу почтәйы куджытә хатгай ракалдтой, чи сә нал хьуыди, ахәм гәххәтгытә. Мән та тынг хьуыдысты уыдон: сә сыгъдәг быдыртыл сын кодтон алыхуызон нывтә. Ныр дәр мын ис кусәнуат — әрмадз. Фәлә, әвәдза, әз Бомбәйы дзыхьхьы «цәргәйә» цы цинтә бавзәрстон, цы бәллицтә банкьардтон, ахәмтә «ме стыр» царды никуал федтон. Әмә мын мә сабибонтә, әвәццәгән, уәлдай адджындәр уый тыххәй сты. Хатгай афтә дәр ахьуыды кәнын: цымә, цы уыдаин абон, әз уыцы дымгә бон Бомбәйы дзыхьхь куына ссардтаин, уәд.

Уæд мыл авд азы йеддæмæ нæма цыди, фæлæ, æвæдза, куыд диссаг у: уыцы сæрдыгон райсом мæ зæрдæйы куыд рæсугъд æмæ хъармæй баззади!

Арыхъхы æнæ дымгæ бонтæ арæх нæ вæййы. Æмæ уыцы бон дæр дымгæ кодта. Райсомсарæй алы хъæзтытæ фæкодтон: Хус Ададжы фахсыл æрцыхъедтæ æрдынай æхстон, æрхы сæрты иу былæй иннæ былмæ сæррæттытæ кодтон...

Уыцы сæрдыгон райсом æрхъуыды кодтон æндæр хъæзт: дымгæдзалх! Дыууæ армытгæпæны кæрæдзимæ куы баиу кæнай, уæд уыйас тымбыл гæххæтт ралыг кодтон. Йæ кæрæттæ йын хæсгарддзæфтæ фæкодтон: иу гæбаз дзы иуырдам тасын кодтон, иннæ та — иннæрдæм. Æмæ дзы цы рауад æнхæалут: дымгæдзалх! Уынгмæ йæ рахастон.

Сонт дымгæтæ 'мæ зилгæдымгæтæн мæ цалх уынын дæр нæ фæкодтон: ауагътон сæ. Уалынмæ фæзындысты фæлмæн дымгæтæ æмæ гæххæттæй цалх фæндаджы хъæбæрыл авæрдтон. Гъæйт-мардзæ, зæгъгæ, дымгæдзалх мæ разæй агæпп кодта: тулы 'мæ тулы! Æз йæ фæстæ — згъорын æмæ згъорын!

Бæргæ, сыхы лæшпугæй искауыл куы амбæлдаин: мæ сæумæрайсомы цин мæ худгæ цæстыты чи федтаид, ахæм. Фæлæ уæддæр мæнæн уыцы райсом рауади диссаджы хорз: дымгæдзалх мæ ныххæццæ кодта Бомбæйы дзыхъмæ. Æз уым нывтæ дæр кодтон. Фæстæдæр та дзы æмдзæвгæйы рæнхъытæ дæр амадтон. Уæлгоммæ хуысгæйæ-иу сызгъæрин æврæгъты пирæнгæмттæ нымадтон.

Мæ мад Ве хорз зыдта мæ хъазæн бынат, æмæ-иу хæдзармæ æрæгмæ куы цыдтæн, уæд мын-иу Бомбæйы дзыхъмæ хæринаг равыста.

Ацы ран мæ зæрдыл æрлæууыд иу хабар. Уæвгæ мæ, цымæ, рох та кæд уыди?

Æхсæзæм къласмæ куы цыдтæн, уæддæр ма-иу Бомбæйы дзыхъхы балæууыдтæн. Суанг-иу кæсæндонæй чиныг куы райстон, уæддæр æй уыцы дзыхъмæ хастон. Бирæ-иу фæкастæн, чиныджы нывтæ-иу почтæйы гæххæттыл кърандасæй фæкодтон, фæцарæзтон. Æмæ дын мæм иу фæззыгон бон Бомбæйы дзыхъмæ фаласы-хаг чызг куы 'ркæсид! Дзыккуйæ зæгъын. Мæхинымæр тынг бадис кодтон. Ноджы тынгдæр та цин бакодтон. Фæлæ æвишпайды мæ зæрдыл æрбалæууыд: ныртæккæ та мын мидбылхудгæ зæгъдзæн, фидар фæрстæ, зæгъгæ. Фæлæ диссаг: нал мын загъта уыцы ныхас! Æвæццæгæн, бафипшайдта, гыццыл лæшпу кæй нал дæн, уый.

— Ве дын хæринаг æрæрвыста, — ма хъуыдытæ мын фескъуыдта Дзыкку. Æмæ цыма ма размæ æрызгъоринаг уыди, афтæ мæм фæкаст. Фæлæ дзыхъхъы кæрон лæугæйæ аздади, фæйнардæм акæстытæ кодта: мыййаг æй исчи куы фена Бомбæйы дзыхъмæ цæугæ. Дыууæ къæхдзæфы ма æркодта æмæ хæринаджы тыхтон дурыл авæрдта. Стæй тынг хионхуызæй афтæ зæгъы:

— Вейы конд уæлибæх... Хъармæй дзы ахæр.

Æз хæрдмæ кæсын Дзыккумæ: арв дæр — цъæх, Дзыккуйы цæстытæ дæр — цъæх. Æрмæст Дзыккуйы цæстытæ — рухсдæр... цардбæллондæр... рæсугъддæр... æхсызгондæр... Æз цалынмæ ма зæрдæйы арвæрдыныл æппæты хуыздæр дзырд агуырдатон, уæдмæ Дзыкку цыдæр æрбацæ.

Æз ма уый фæстæ дæр бирæ фæхъуыды кодтон: уæдæ Дзыкку ма размæ цæуыннæ æрцыди? Тæрсгæ кодта? Æмæ цæмæй? Кæнæ кæмæй? Мæнæн ам, Бомбæйы дзыхъхъы, ма алыварс æнæмæтæй цæрынц гæлæбутæ, сыкъаджын сагхъæндилтæ, чыкгуыратæ... Æрвхуыз дæллагхъуыр гæккуыритæ ма рæзты разгъор-базгъоры дугтæ кæнынц... Уæртæ къутæрты астæу хæмпæлцъиу дæр йе 'фтуаны æнæмæтæй бады... Ничи ма тæрсгæ кæны, никæй тæрсын кæнын. Уæд Дзыкку цæуыннæ æрцыди ма размæ? Ныр фарæстæм къласмæ куы цæуы, уæд ... цæмæй тæрсы?.. Уæвгæ, æвæццæгæн, чызджы зæрдæ æндæр хуызон у. Цавæр, цы хуызæн? Кæй зæгъын æй хъæуы, æз уымæн ницы зыдтон æмæ æнцад-æнцойæ мæхицæн нывтæ кодтон Бомбæйы дзыхъхъы.

Дыккаг бон цалдæр хатты ма зæрдыл æрлæууыд Дзыкку. Афонмæ кæм и? Цымæ, цы кусы? Æви йæ урочытæ кæны? Чи зоны та йæ мадæн æххуыс кæны скъолайы кълæстæ æфснайынмæ. Хатгай-иу дис дæр бакодтон: Дзыккуйы хотæ цæуыннæ æххуыс кæнынц сæ мадæн? Стæй сæ дарæс дæр ногдæр цæмæн вæййы?.. Фæстæдæр бынтон æнæнхъæлæджы фехъуыстон: Дзыкку, дам, сидзæр чызг у. Гостæхан, дам, йæ мад нæу, фæлæ — йæ фыдыус. Ацы ныхæстæ дондзау устытæ кодтой, Дзыккуйы скъолайы кæртмæ донхæстæ куы федтой, уæд. Устытæй ма иу афтæ дæр загъта:

— Уæдæ сидзæр цæй мæгуыр у: мады рæвдыд чи нæ зоны, фыды домбай ныхас чи нæ хъусы, мадызæнæг æфсымæрæй ныфсджын чи нæ у...

Иннæ устытæ дæр ма йæм фæйна ныхасы бафтыдтой:

— Мæгуыребон... Мæгуыребон...

Æвæдза, мæн куыд тынг фæндыди, Дзыккуйæн истæмæй иу гыццыл баххуыс кæнын. Уæд та йæ бæсты дон куы хæссин. Фæлæ цы ахъуыды кæндзæн Гостæхан?..

Фæззæг рахызти æрæгвæззæджы фæндагмæ. Зæрватыччытæ дыууæ къуырийы размæ атахтысты Хъарм бæстæм. Дзы-вылдæрттæ дæр арвы дзæнгæрджытæ цæгъдгæ фæтæхынц. Зæххы мигъ Арыхъхы рагъæй хъæуысæрма æрхæццæ ваййы, фæлæ та сихæрттæм арвы цъæхмæ йæхи сисы. Æрæгвæззæджы сæлфынæг-уарынты размæ ма хур фæлмæнæй йæхи равдыста.

— Сидзарты хур у, — хуртуан хæлиу кæнгæйæ, загъта Ве.
— Уадз æмæ сæ батава, уадз æмæ сæ бахъарм кæна.

Мæнæн мæ зæрдыл æрбалæууыди Дзыкку, æмæ мæ мады афарстон:

— Кæмæй зæгъыс, Ве?

— Хæст бирæты къона фехæлдта, бирæ сывæллæттæ баззадысты сидзæрæй.

Æз Дзыккуйы тыххæй бафæрсын, цæмæдæр гæсгæ, æфсæрмы кодтон, фæлæ мæ зæрдæйы цыдæр тых фæуæлахиз:

— Æмæ Дзыккуйы фыд дæр хæсты фесæфт?

Дзыккуйы фыды кæй æрымысыдтæн, уый, æнхъæлдæн, Ве мæ диссагау фæкасти, æмæ суанг йæ хъæлæсы уагыл дæр фæзынди:

— Хæстæй ма бæргæ раздæхти, мæгуырæг, — тæригъæдгæнæгау дзырдта Ве, — фæлæ цæфтæй. Æмæ йæ хуры хуызæн гыццыл чызджы сидзæрæй ныууагъта.

Æрæджиу дæр ма мæ хъусты зæлдыдысты Вейы ныхæстæ: «...хуры хуызæн гыццыл чызджы.. хуры хуызæн гыццыл чызджы..»

Ныр та Дзыкку гыццыл чызг нал у. Уалдзæджи-иу скъола мæ мидбылты худгæ куы фæцæйцыд, йæ къухты сирены цупал, афтæмæй, уæд æм-иу, æвæццæгæн, уалдзæг йæхæдæг дæр хæлæг кодта. Фæлæ уыцы фæззæг, цæмæдæр гæсгæ, æнкъард уыди Дзыкку. Йæ мидбылты дæр-иу бахудти, фæлæ уæддæр уый уыди æнкъард мидбылхудт.

Адæмыл сидзарты хур куы ракаст, уыцы хъарм фæлмæн бон та æз дæр бадтæн Бомбайы дзыхъхъы æмæ нывтæ кодтон.

«Мæ ныв дæр ма скæн», — мæ хъустыл ауади Дзыккуйы хъæлæс. Æз мæхиуыл бадис кодтон: «Æвæдза, фæстаг рæстаг Дзыккуйы хъæлæс мæ хъусты куыд арæх зæлы!»

«Цæуыннæ исты дзурыс? Тæргай дæ?» — азæлдысты та Дзыккуйы ныхæстæ.

Æз хæрдмæ скастæн æмæ джихæй баззадтæн. Мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп мæм æндæрхуызон райхъуысти: «Дзык-ку! Дзык-ку! Дзык-ку!»

Дзыкку, æвæццæгæн, ахъуыды кодта, ай, мæнæ цыдæр æфсæрмытæгæнаг лæппу у, зæгъгæ, æмæ мæ разы балæууыди. — Мæнæ дын сойыфых гуылтæ рарвыста Ве, — загъта Дзыкку æмæ тыхтон халынмæ фæци, — ахæр-ма дзы хъармæй.

Мæнæн мæ хуыз мæхимæ, æнхъæлдæн, æрцыди, æмæ æз дæр фæныфсджын дæн:

— Ды дæр ахæр.

Дзыкку бахудти, æмæ йæ дæндæгты урсæй йæ саулагъз цæстем ныррухс и. Афтæ хæстæгмæ нукуы фæдтон Дзыккуйы. Æмæ мæхинмæр бацин кодтон: «Мæнæ хæстæгмæ сы рæсугъд у!» Æрвхуыз, сыгъдæг цæстытæ. Сау æрфгуытæ кæрæдзимæ æрбахæстæг сты: лыстæг æрдуты фæлм цæ кæрæдзиуыл баныхæста...

— Æфсæрмы ма кæн: ахæр, — дзуры та Дзыкку æмæ, мæн разæнгард кæныны тыххæй, йæхæдæг дæр гуылæй акомдзаг кодта. Æз дæр фæссихæртты æххормаг кæм нæ уыдаин æмæ сойыфыхтæй мæхимæ фæкастæн.

— Дæ зæрдæмæ фæцыдысты? — мидбылты бахудти Дзыкку.

— Тынг хорз уыдысты, — худын æз дæр, — фæлæ Вейы конд не сты.

Дзыкку ныххудти:

— Мæхи конд сты! Æцæгæй дæр дæ зæрдæмæ фæцыдысты?

Мæ зæрдæ та йæхи риуы къултыл ныххоста: «Дзык-ку! Дзык-ку! Цы хорз чызг дæ, Дзыкку!»

— Æгъгъа, уæдæ! — уæле кæцæйдæр райхъуыст Гостæханы мæсты ныхас. — Хуыцаубоны йæ чындзы æрвитын, ай та къуыппыты æмæ дзыхъхъыты зилы. Уæдæмæ дæ дæлдæр ныххауинаг мады туг зилы де уæнгты!

Æз сонтæй уырдыг алæууыдтæн. Мæ къухтæ æрбатымбыл кодтон. Фæлæ кæмæ?..

— Басайрæгтæ! — иу æхсидав ма ныл æрæппæрста Гостæхан æмæ дзыхъхъы былгæрæтты цы бурдзалыджы хус къутæртæ уыдис, уыдоны аууон фæци.

Æз Дзыккуйы рахиз къухы кæстæр æнгуылдзмæ хъавгæ бавнæлдтон: мæ зæрдæйы ныфсы муртæ йын иууылдæр лæвардтон.

Дзыкку мæм комкоммæ æрбакасти. Гыццыл раздæр ма хурау рухс дæр æмæ тавгæ дæр цы дыууæ цæсты кодтой, уыдон

доны зылдысты. Йæ развæндаг хорз дæр нал уыдта, афтæмæй арасти сæхимæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу йæ гыццыл уæхсчытæ фестæлфыдысты, æмæ-иу уæд йæ хъуымбыл даргъ дзыкку йæ нарæг астауыл базмæлыд.

Æз мæхинымæр хъуыды кодтон: иу каст ма мæм уæддæр ракæндзæн Дзыкку. Фæлæ...

Уый фæстæ дыууæ боны сæлфынæг фæкодта. Майрæмбоны хур ракаст. Сабаты дæр — афтæ. Цалдæр боны цæсты тигътæй агуырдатон Дзыккуйы. Нæ йæ ссардатон скъолайы дæр, нæ йæ федтон уынджы дæр. Фæлæ мæ хъустæ бирæ æнкъард хабæрттæ фехъуыстой: Дзыккуйы, дам, зилгæйаг лæг ракуырдат. Болиатæй, æви Борыхъуатæй иу чидæр. Хуыцаубоны, дам, æй хæстæг кæнынц. Ома, райсом.

«Ау, уый та куыд? — джихтæгæнгæ мæхи фарстон. — Скъола та? Цымæ йæ скъолайы директор фехъуыста? Кæд æй фехъуыста, уæд чындзхæсджыты хæстæг дæр не 'рбауадздзæн Дзыккуйы хæдзармæ...»

Уыцы хъуыдытимæ ныххæццæ дæн Бомбæйы дзыхъмæ. Бадын мæ «кусæнуаты», фæлæ иудадзыг дæр Дзыкку мæ цæстытыл уади, Дзыккуйы худгæ ныхас мæ хъусты зæлыд.

Фæстагмæ сфæнд кодтон: Дзыкку сæхимæ кæугæ куыд фæцæйцыд, афтæмæй йæ гæххæттыл сныв кæнон. Йæ сау дзыкку йын йæ нарæг астауыл куыд ныв кодтон, раст уыцы рæстæг бæхты къæхты хъæр айхъуыстон. Иу барæг мæм дзы дзыхъхъы былай æркаст уырдыгмæ. Базыдатон æй: Дзыккуйы сыхаг — Мæккæби.

— Йæ фæндаг ауылты уыди! — сонт хъæр кæны Мæккæби.
— Нæ йæ федтай, Гæвди?!

— Кæмæй зæгъыс, Мæккæби? — фæрсын æй.

— Зилгæйаг уазæг-лæппу! Дзыккуйы разгæмттæ радавта. Райсом та — чындзæхсæв, мæнæ мæ Хуыцау федта!

Иннæ барæджы хъæр хъæуастæуæй æрбайхъуысти:

— Ардæм, ардæм, Мæккæби! Дæлæ, дам, Куыройы фæндагыл фæцæуы!..

Мæккæби ма мæм уæлбæхæй иу каст æркодта æмæ мæ худгæ куы федта, уæд мыл фæхъæр кодта:

— Цæуыл цин кæныс, æрра?! — æмæ йæ бæх æрцæфтæ ласта. Дардæй дæр ма мæм фæдисæтты бæхты къæхты хъæр хъуысти.

Цæуыл, дам, цин кæныс, æрра? Ау, цæуыннæ хъуамæ цин

кæнон? Кæд Дзыккуйы разгæттæ адавтой, уæд Дзыкку... чындзы нал ацæудзæни. Фæстæмæ та скъоламæ цæуын райдайдзæн. Уалынмæ зымæг дæр ралæудзæни. Зымæгон та чындзы ничиуал фæцæуы...

Фæлæ мæ цин бирæ нæ ахаста.

Хуры аныгуылынмæ бирæ нал уыди, афтæ хъæуастæуæй къæрцæмдзæгъд ссыди, стæй чындзхасты зарæджы ныхæстæ: «Нана, дæ буц чызджы дын абон хæстгæ куы кæнæм!..» Мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп та мæм æргомæй райхъуысти: кæд, мыййаг, Дзыккуйы фæхæссынц Зилгæмæ... æз та ам Бомбæйы дзыхъхъы бадын æнцад мæхицæн...

Хъæуастæу балæууыдтæн. Адæмы хъæр-хъæлабайæ æвиппайды бамбарæн ницы уыди. Фæлæ æрæджиау алцыдæр бамбарстон: Мæккæби æмæ йе 'мбæлттæ зилгæйаджы байæфтой Куыроймæ фæндагыл, фæнадтой йæ, разгæттæ йыл скодтой æмæ йæ чындзхæссæгау сæ бæхтыл æрбахæццæ кодтой хъæуастæумæ. Адæм худтысты, лæппу та кæугæ кодта. «Чындзы худ»-иу йæ сæрæй куы æрхадта, уæд та-иу ыл æй «чындзхæсджытæ» ногæй авердтой. Мæсты кодтон Мæккæби æмæ йе 'мбæлттæм, фæлæ мæ бон ницы уыди æмæ мæхинымæр куыдтон. Мæ зæрдæйы уаг мын мачи бамбара, зæгъгæ, хæрисбæлæсты аууæтты нæ хæдзары балæууыдтæн хурныгуылдыл...

Хурныгуылды фæстæ Фалæсыхы цы хабæрттæ æрцыди, уыдон царæнбонты мæнæй никуы ферох уыдзысты. Дыккаг бон сæ Фалæсыхы дондзау устытæ диссагæн дзурæгау кодтой хъæуастæу.

Цæвиттон, разгæттæ даваджы Кадиты хæдзармæ куыддæр бакодтой, афтæ зилгæйæгтæ дæр фæдисæй æрбахæццæ сты. Арыхъхъаг фæсивæдимæ сын дæрзæг ныхас ацайдагъ, дæрзæг ныхас уайтагъд уайдзæфтæ æмæ æртхырантæм рахызти. Къуыбырысыхаг лæшпутæ, дам, фидарæй загътой: «Мах Арыхъхъы рæсугъддæр чызджыты Зилгæйы родгæстæн нæ ратдзыстæм!». Зилгæйæгтæн ныхас фæхъыг ис, æмæ адæм æддæг-мидæг ауадысты.

Иу рæстæг Дзыккуйы хоты цъæхахст райхъуыстис: «Аскъæфтой йæ! Дзыккуйы аскъæфтой!» Адæм фæхъус сты, æмæ сæм нарæг уынджы хуырвæндагæй æрбайхъуысти бæхты къæхты хъæр. Зилгæйæгтæ ма рафæдис кодтой, фæлæ чызгыскъæфджытæ Къуыбыры сыхы куы бамидæг сты, уæд фæдисæттæ сæ бæхты фæурæдтой. Уымæн æмæ йæ зыдтой: Къуыбыры сыхмæ бирæгъ дæр нæ уæнды...

Дыккаг бон райсомæй æз араст дæн Къуыбыры сыхмæ Дзыккуйы агурæг. «Дардмæ йæ уæддæр фенон», — дзырдтон мæхинымæр. Уæвгæйæ та Къуыбыры сыхмæ афтæ æнцон бацæуæн нæ уыд; дæ размæ агъуыд куййтæ кæцæй рагæпп кодтаиккой, уый бæрæг нæ уыди. Æмæ мемæ æрцыхъæдтæ ахастон. Фатау цыргъ уыдысты, æмæ бахъуаджы сахат куййтæй хи баиргъæвæн уыдаид.

Хъуысаты æрвдзавд тулдз бæласмæ куы схæцæ дæн, уæд мæ хъуыстыл ауад кæйдæр кæуын фæсус хъæлæсæй: «Дзык-ку-у-у! Дзык-ку-у-у! Дзык-ку-у-у!» Æрæджиу æй фембæрстон: тулдз-бæласы къалиуæй къуырма бæлон уасыд йе 'мбалмæ. Бæлоны æмбал та бадти чылауи бæласы хус къалиуы кæрон. Хорз мæм зынди: фæныкхуыз маргъ; йæ цæстытæ — бурбынсырх, æртти-ваг; йæ рæсугъд лыстæг хъуырыл — нарæг сау цæг, хъуыр-бæттæнау... Æвæцæгæн, цæмæйдæр фæтарст: ныппæррæст кодта æмæ æваст цыдæр æрбацæи..

Ацы сыхмæ мæ балц бынтон дзæгъæлы кæй у, уый мæ бауырныдта: Къуыбыры сыхы Дзыккуйы ссарынай хъæуысæр цады сыгъзæрин кæсаг ссарын бирæ æнцондæр у.

Хъæуы хистæртæй-иу афтæ хъуыстон: Къуыбыры сыхыл, дам, Персы æмæ Уæрæсейы æфсæдтæ куы 'рбадой, уæддæр сæ нæ басæтдзысты. Æмæ æцæгæй дæр: сæ хæдзæрттæ Сырдоны хæдзарау — æмбæхст рæтты. Чи сæ æрхыбыл цæры, чи — къуыбырыл, чи — дзыхъхъы. Се 'хсæн — нарæг къахвæндæгтæ. Хæмпæл æмæ æрцыхъæдтæй æддæмæ нæ зынынц хæдзæрттæ. Хур сæм уырдаем бакæсы, хур сыл уым аныгуылы. Афтæ дæр вæййы, æмæ къуыбырысыхæгтæ къуыригай кæрæдзийы дæр нæ фенынц. Ныхас та дзы афтæ дардмæ хъуысы, æмæ сыхæгтæ бирæ хæттыты, кæрæдзийы нæ уынгæйæ, кæрæдзиимæ фæныхас кæнынц: «Бибо, дæ ардуан ма мын бонæмбисмæ авæр». «Бауырнæд дæ, Кæку, æндæрæбон æй Мæхсæрипп ахаста». Æрхы былаæй райхъуыст æндæр хъæлæс: «Кæку, мæ къамбецы æфсондз-ма мын рахæсс — хъæугæ мæ кæны..» Кæнæ исчи æрæхснырста, зæгъгæ, уæд æгас Къуыбыры сыхыл арвы гæрахау айхъуысы. Æмæ дардæй кæрæдзийæн арфæтæ фæкæнынц: «Æнæниз у, Бечмырзæ!» «Хорз дæ хай, Елæмырзæ!..»

Бирæ къахвæндæгтыл фæуадтæн: кæм — уырдуыты, кæм — хæрды. Сыхы устытæ мæ-иу афарстой: «Исты уæ фесæфт, дзæбæх лæппу?» Æмæ мын-иу сахæдæг дзуаппæттæгау загъ-

той: «Кæд уæ исты фесæфт, уæд дæхи удхарæй мауал хæр дзæгъæлы: нал æй ссардзынæ...»

Уыцы заман адæмæй бирæ фос сæфти. Къуыбыры сыхмæ-иу бæх, кæнæ гал, кæнæ фыс куы бафтыдаид, уæд ыл дæ къух ауигъ — нал æй ссардтаис. Ахæм ран уыди Къуыбыры сых — æндæр дуне, æндæр æгъдæуттимæ...

Фæссихæрттæм хæстæг мæ бон бынтондæр базыдтон æмæ, фæстæмæ раздæхон, зæгъгæ, мæхинымæр куыд загътон, афтæ æрхы былæй райхъуыст сылгоймаджы ныхас: «Мисурæт, уæхимæ дæ, цы?» «Ам дæн, ам, Сæунет!» «Дысон, дам, Мæхсæриппы фырт чызг раскъæфта». «Маладец лæппу!» «Цас маладец у сидзæр чызджы раскъæфæг?!» «Афтæ уа?» «Афтæ, мæ хæдзар, афтæ: нæ йын фыд ис, нæдæр — мад, нæдæр — æфсымæр, магуыребон...»

Мæнæн уыцы ныхæстæм мæ зæрдæ æрбауынгæт, æмæ мын Къуыбыры сых мæ цæссыгтæ ма фена, зæгъгæ, разгъордтон нæхимæ. Дзирæтаты дуармæ куы 'рхæццæ дæн, уæддæр ма мæм æрвдзæвд тулдз бæласæй хъуысти къуырма бæлоны кæуын фæсус хъæлæсæй: «Дзык-ку-у-у! Дзык-ку-у-у! Дзык-ку-у-у!..»

Уыцы бонæй ацы бонмæ рацыди бирæ азтæ. Фæлæ ныр дæр искуы бæласыл къуырма бæлон куы фенын, уæд æрлæууын. Æмæ цыфæнды æнæвдæлон куы вæййын, уæддæр æм бирæ фæкæсын, бирæ фæхъусын. Уымæн æмæ мæ сабибонты заманæй фæстæмæ зонин: къуырма бæлон у æппæты æнувыддæр маргъ, йæ «зарæг» та — æппæты рæсугъддæр, сыгъдæгдæр, зæрдæбындæр...

25.02.07 аз

СЫЗГЪÆРИН ЛÆППУ

Кæсæджы рагъы хуссарварс — арыхъхъытæ: æрхытæ, тæссæрттæ, къуыбыртæ. Раджы кæддæр дзы хохаг адæм æрцардысты. Арыхъхъытæм гæсгæ йæ хонгæ дæр афтæ кодтой — Арыхъхъы хъæу. Кæддæры гыццыл хъæу рапарахат, дæрдтыл ныззылди. Хъæуы фыццаг цæрджыты та Къуыбыры сых хоннынц. Гъе, æмæ Къуыбыры сыхы кæры-кæройнагдæр у Айшеты хæдзар. Кæддæр æцæг хæдзар чи уыд, уый фæцудыдта, базæронд, хæдзары тигътæ ранæй-рæтты ныккалдысты. Сæрды-

гон тæрккъæвда куы ныккалы, уæд Айшеты кæройнаг уаты дæр, æдде куыд фæуары, афтæ цыхцырджытæ фестынц уарыны даттæ. Æмæ та уæд Айшет дæр йæхи рæбинаг уæттæм байсы. Фæлæ уыцы рæбинаг уæттæ дæр кæдмæ фаг сты — Хуыцау йæ зонаг.

Айшет — саулагъз зæронд ус. Æгас Арыхъхъы йын иу хæстæг, иу хион нæй. Афтæмæй гыццыл чызгæй æрбафтыди йæ ныййарджытимæ ацы хъæумæ. Цæвиттон, Арыхъхъы тъæпæн сырх агуыридурæй мæзджыт куы сарæзтой, уæд Айшеты фыд, туркаг хæрзконд лæг Абу-Бекир, кусын байдыдта хадзы-моллойæ. Бонвæрноны скастыл-иу мæзджыты мæсыгæй — азанхъæргæнæнæй — йæ хъæлæс райхъуысти: «Хорз адæм! Æхцæмы ламазмæ рацæут! Ла-илла-иллалай! Ла-илла-иллалай!»

Бирæ азты кадджынаг фæкуыста Абу-Бекир Арыхъхъы хъæубæсты. Фæлæ æнусмæ цард нæй: Айшеты фыд æмæ мад — Абу-Бекир æмæ Аминæт — се 'цæг дунемæ кæрæдзи фæдыл аивгъуыдтой. Айшет иунæгæй баззади æмæ цалынмæ базæронд, уæдмæ йæ мад æмæ йæ фыды хæдзар цудын нæ уагъта. Лæгтимæ — хосдзау, устытимæ — куыройдзау, афтæмæй фæцарди. Ныр базæронд, æмæ сыхы фыдуаг сывæллæттæн мæстæймарæнмæ æрхаудта. Абонрайсом дæр та йæм кауы сæрты бахъæр кодтой: «Айшет — усбирæгъ! Айшет — усбирæгъ!»

Иннæ хæттытау та сæ Айшет лæдзæгимæ расырдат:

— Бирæгътæ уын уæ сæртæ бахæрæнт! Цаттыгъаллартæ!

Фыдуаг сывæллæттæ Бруйы рагъырдаг сæ ных сарæзтой. Ома, хæрды нæ Айшет нæ байафдзæн, зæгъгæ. Фæлæ сæм Айшет куы баввахс ис, уæд хорз нал уыдысты.

Уыцы тæккæ рæстæг Кодзырты гыццыл лæппу Ирбег йæ сæныччытæ хызта къуыбырыл, иууыл хабæрттæ дæр федта æмæ лæппутæн бауайдзæф кодта:

— Мæстæй цæмæн марут зæронд усы?! Худинаг уын нæу, скъоладзаутæ куы стут!

Фыдуаг лæппуты дзуапп раттынмæ нал æвдæлди — Айшет æгæр æрбаввахс, — фæлæ ма сæ иу афтæ фæкодта:

— Дæу та цы хъуыддаг и, горæтаг?!

Лæппутæ ададжы кæмдæр амбæхстысты, æмæ Айшет æд лæдзæг Ирбеджы раз алæууыди.

— Цы фесты уыцы цаттыгъаллартæ?

— Далæ адагмæ ныггæшпытæ кодтой.

— Ёмæ ды та чи дæ? — Ирбеджы фæлурс цæсгоммæ йæ сауага цæстытæй ныккасти Айшет.

— Ёз... Ёз горæтаг дæн...

— Горæтаг-йа?! — бадис кодта Айшет æмæ йæ æрдæгхалас æрфугуытыл уæлдæр схæцыди. — Ёмæ ам цы кусыс, горæтаг лæппу? Ды дæр та мын мæ морæ дзедзырæй давынмæ хъавыс... дæлæ уыцы фыдуаг лæппуты хуызæн?!

Ирбег фефсæрмыгæнæгау:

— Нæ, æз мæнæ нæ сæныччытæ хизын.

Горæтаг лæппумæ цæй сæныччытæ ис, зæгъгæ, куы бадис кодта Айшет, уæд ын Ирбег лæмбынæг хабæрттæ радзырдта:

— Сæрды уæгъд бонты ам вæййын, Арыхъхъы. Мæ фыды-мад Кодзырты Мисурæтæн æххуыс фæкæнын.

Айшет æхсызгон дис бакодта:

— Мишуæты фырты фырт дæ ды?!

— О, Мураты лæппу дæн æз. Мæ нон — Ирбег.

Айшеты саулагъз зæронд цæсгом фæрайдзаст, цы цалдæр урс-урсид дæндаджы ма йын ис, уыдон дæр-иу хурмæ урс цæхæр акалдтой.

— Хадзымураты æз йæ сабибонтæй фæстæмæ зонын, æмæ тынг хорз огълан — хорз лæппу уыди. Ды дæр хъуамæ хорз огълан уай!

Айшет фæстæрдæм, йæ хæдзарырæм къухаууонæй акаст æмæ афтæ зæгъы:

— Ирбег, мæ хур! Мæ хæдзармæ мын куы фæкæсис — кæртмæ макæй фос баирвæзæд — уæд къохæй хус сугтæ æрдавин.

Ирбег нырма ныр бафиппайдта: зæронд усы астæуыл — лыстæг бæндæн тыхт. Бæргæ йæ фæндыд Айшеты бæсты къохæй хус сугтæ æрхæссын æмæ афтæ зæгъы: — Ёз дын бæргæ æрхæссин, фæлæ ... мæ сæныччытæ... дзæгъæлæй куыд ныууадзон...

Айшеты цæстытæ донæй айдзаг сты: дæс æмæ æртиссæдз азы цæры Хуыцауы сконд арвыбын æмæ йын афтæ никуы ничи загъта, дæ бæсты суг æрхæссон, кæнæ дын дон æрбадавон, зæгъгæ. Ныр ацы сызгъæрин бон цавæрдæр горæтаг лæппуйæ ахæм уæздан ныхас фехъуыста! Айшеты цæсгомыл фæзынд, æнкъард дæр æй чи кодта, стæй рухс дæр, ахæм мидбылхудт, æмæ йæхицæн дзурæгау афтæ зæгъы:

— Тæшæкйур едерим... Стыр бузныг, гыццыл лæппу. Дæ мад æмæ дæ фыды фæндиаг дзæбæхæй байрæз.

Афтæ загъта зæронд ус æмæ сындæггай хъæдыкъохырдаем араст. Æрлæууыд. Фæстæмæ разылд æмæ хæхтырдæм акаст:

— Уадæ, зæгъыс, горæтаг дæ, Ирбег?

— О, дзæуджыхъæуккаг.

— Æз дзы никуы уыдтæн, — æнкъардæй загъта Айшет, стæй та бафарста: — Дзæуджыхъæуæй тынг дард у Турчы бæстæ?

Ирбег йæ галиу уæхскмæ йæ сæр æркъул кодта дызæрдыг-гæнæгау, стæй афтæ зæгъы:

— Нæ зонын... Фæлæ йæм хæдтæхыл тæхгæйæ иу-дыууæ сахатмæ бахæццæ уæвæн ис.

Айшет ахъуыды кодта, йæ къæхтæм дæр æркасти æмæ та афарста:

— Фистæгæй та цал сахатмæ бахæццæ уаин? Мæнæн нырма мæ уæраг фидар у — фæллайгæ нæ кæнын.

Ирбег гыццылгай алцызонæджы хуыз æвдисын райдыдта:

— Фистæгæй цæугæйæ дард у.

Зæронд ус йæхи буцгæнæгау афтæ зæгъы:

— Дард у, хæстæг у, уымæй дæ нæ фæрсын! Æз цал сахатмæ бахæццæ уайд Туркмæ?

Ирбег Арыхъхъы рагъæй хæхты сæрты уысмы бæрц фæкасти Турчырдæм, стæй загъта:

— Ды, Айшет, Туркмæ бахæццæ уаис дæс-дыууадæс бонмæ.

Зæронд ус бахудти:

— Мæ ном та мын кæцæй зоныс?

— Нана мын дæ кой кодта: хорз ус, дам, у. Æмæ, дам, сæныч-чытæ хорз хиз — Айшеты цæхæрадонмæ, дам, ма баирвæзæнт.

Айшет йæ мидбылты бахудти æмæ æнæдзургæйæ хъæдыкъохырдаем арасти. Иу ныхас ма скодта фæстæрдæм:

— Ирбег, ды сызгъæрин лæппу дæ! Алтын огълан!

...Хур ныгуылæнмæ акъул. Ирбег цалдæр сæгъы, стæй иу хæрæг иуварс атардта Айшеты каурæбынæй. Кауы сæрты бирæ фæкасти зæронд усы цæхæрадонмæ: лæмбынæг куыстгонд хъæдындзы хуымтæ, æрвхуыз къабускайы къоритæ, хурæфсæст дынджыр настæ рæсугъд тæлмытимæ... Ирбег цæхæрадонмæ куыд касти, афтæ йæ хъуыстыл ауади йæ нанайы ныхас:

— Лæппу! Айшет дæ куы фена йæ цæхæрадонмæ кæсгæ, уæд ын хъыг уызæн: фыдуаг сывæллæттæ йын йæ дыргътæ æмæ халсартæ адавынц.

Ирбег йæ фыдымады ныхæстæм бахудти:

— Айшет хъæдмæ фæцæуы сугмæ, мæн та хæдзаргæс ныу-уагъта.

Нана бадис кодта, фæлæ уæддæр афтæ зæгъы:

— Хæдзаргæсмæ нæ не 'вдæлы. Дæ фыд горæтæй æрдзырдта: Ирбеджы, дам, рарвит тагъддæр. Иннæбон, дам, Туркмæ тæхæм.

Ирбег джихæй аздади:

— Нана, æмæ уалдзæджы цæуинаг куы уыдыстæм.

— Нæ зонын, нæ зонын, — сагъæсхуызæй загъта нана. — Дæ фыдмæ æрбадзырдтой Туркæй. Нæ мыггаджы хистæр Кодзырты Ахмæт, дам, тынг рынчын у æмæ, дам, ныллæгъстæ кодта йæ кæстæртæн, мæ кавказаг æфсымæртæй ма, дам, искæйты уæддæр куы фенин.

Ирбег кæд раздæр цин кодта, уæдæ уалдзæджы уæгъд бонты Туркмæ цæудзыстæм, зæгъгæ, уæд уыцы цинæн йæ фæд дæр нал аздад:

— Нана! Æмæ æз куы ацæуон, уæд нæ сæныччыты чи хиздзæн? Дæуæн чи æххуыс кæндзæн?

— Мæнæн ницы у. Сæныччытæ та ныр стыр сты æмæ сæ сæ маделтимæ ауадздынæн сæрвæтмæ,— загъта Мисурæт, стæй ма йæ ныхасыл бафтыдта:

— Дард балцы цæут, мæ хур. Æмæ афтæ бакæн: мæнæ дын сыгъдæг урс хæцъил æмæ Дурджын Бæрзонды кувæндонмæ суай, табу йæхицæн. Дæ худ сисын дæ-иу ма ферох уæд! Кувæндоны сыгъдæг сыджытæй дæ армыдзаг хæцъилы батух æмæ йæ демæ рахæсс: рæствæндаджы тыххæй! Ныр лæдджы бындзæфхад дæ, Ирбег, æмæ-иу скув Лæгтыдзуармæ, фæндараст нæ фæкæн, зæгъгæ. Марадз, фæстиат мауал кæн!

Мисурæты ныхæстæ Ирбегæн йæ æвзонг зæрдæйы цыдæр ныфс бауагътой, йæ æвæлтæрд уæхсчытыл ын лæдджы хæс савæрдтой. Æмæ, æцæгæйдæр, гыццыл лæгау афтæ фæкодта:

— Уæдæ фæстиат нал кæнын.

Ирбег нанамæ ныфсæвæрагау йæ мидбыл бахудт, цæмæндæр ма Айшеты хæдзармæ иу каст фæкодта æмæ фæрасти Дурджын Бæрзонды кувæндонмæ. Мисурæт ма йæ фæдыл адзырдта:

— Хъусыс, лæппу! Кувæндоны сыджыты хабар-иу макæмæн зæгъ. Фæстæмæ куы 'рбаздахат, уæд куывддоны сыгъдæг сыджыт йæ бынаты сæмбæлын кæндзынæн.

Мисурæт сæныччытыл рахъæр кодта æмæ сæ хæдзармæ рарасты. Æрдæгфæндагыл дæр ма куывддоны сыджытыл хъуыды

кодта: «Канд адәймаг нә, фәлә армыдзаг сыджыт дәр әцәгәлон бәстәйи мәгуыр у, тәригъәд у...»

...Ирбег дыууә әхсәвы әнәхуыссәг фәци. Әмбисәхсәвиу райхәл әмә хъуыдытә кодта. Йә цәстытыл уади: әврәгъты сәрты куыд тәхдзысты, хәдтәхәджы рудзынгәй зәхмә куыд кәсдзәни, Турчы зәххыл куыд әрбаддзысты...

Әмә диссаг: ләппуйы цәстытыл әнәхуыссәг әхсәвты цы нывтә уади, уыдон әцәг рауадысты. Хәдтәхәджы тымбыл рудзгуытәй иуы раз разындә йә бадән әмә әхсызгонәй касты зәхмә, зәххы сәрмә — урс әврәгътәм. Хатгай-иу әврәгъты 'хсән куы батахтысты, уәд Ирбегмә афтә касты, цыма Аргъәутты Дунемә бафтыдысты. Ацы диссәгтә Ирбег йе 'мкәласонтән куы дзура, уәд әм, әвәдза, хәләггәнджытә дәр фәуыдзән. Ахуыры азы кәрон сын ирон әвзаджы ахуыргәнәг Венерә Касболатовнә бафәдзәхста, цәмәй сә алчидәр радзырды хуызы ныффысса, сәрды уәгъд бонтә куыд арвыстой, уыцы хабәрттә. Ирбег раздәр мәты мидәг уыди: алы бон дәр сәныччытә хызта Айшеты хәдзары ракомкоммә бәрзонд къуыбырыл. Әмә әрмәст уый тыххәй цавәр радзырд ныффысдзынә? Уый әмә дын ныр: Ирбег тәхы Аргъәутты Дунейы! Әмә дын диссаг: ләппу куыд афынәй, уый зонгә дәр нә бакодта. Әмә әцәг Аргъәутты Дуне уәд райдыдта! Цыма туркаг ирон хъәумә бафтыди. Йә размә дуне адәм рацыдысты. Цинтә, хъәбыстә йын кәнынц. Иу зәронд ләг йә размә бацыди, адәмырдәм йе 'ргом раздәхта әмә сәм дзуры: «Цин кәнүт, хорз адәм! Мәнә нәм уәларвәй уазәг әрцыди!» Уалынмә йә разы февзәрди рәсугъд гыццыл чызг. Йә саугага цәстытәй худы әмә йәм дзуры: «Ирбег, нал ма зоныс? Әз Айшет дән, Айшет! Мә саибонты амонд ам Турчы базади, әмә әз уый дән...»

Ирбеджы фын цәуыл фәуыдаид, уый чи зоны, фәлә ләппуйы йә мад Мәдина райхәл кодта:

— Әрбахәццә стәм Стамбулмә!

Хәдтәхәджы асинтыл куы 'рхызтысты Ирбег, Мурат әмә Мәдина, уәд сыл сә туркаг әфсымәртә Исмәт, Тургай әмә Орхан амбырд сты. Уыдонмә бакәсын хәрздиссаг уыди. Цинтә, хъәбыстә! Орхан — Ирбеджы әмгар ләппу, Ирбегәй иуварс нал цыди. Рагон зонгәтау ныхәстә кәнын байдыдтой. Хистәрты дәр ма ныхасәй чи 'фсәста!

Фæстагмæ Исмæт загъта:

— Мæ цытджын æфсымæртæ, мæ хо! Бæргæ фæзиликкам рагон Стамбулы сахары диссæгтыл. Фурды былгæрæтты нæ фæллад уадзиккам, фæлæ... Фæлæ нæ мыггаджы хистæр Кодзырты Ахмæтæй фæдзæхст дæн: тынг уæззау рынчын у, абон-райсом кæны йе 'цæг дунемæ. Æмæ, дам, ма мæ Ахæрæты фæндаджы размæ мæ кавказæг æфсымæртæй искæй фенон.

Бæлцдонæй-фысымæй уайтагъд бабадтысты бур уæрдæтты (туркаг ирæттæ бур такси-машинæты афтæ хонынц) æмæ сæ фæндаг адардтой Батманташы хъæумæ. Уарзон, æхсызгон ныхæстæгæнгæ сæ изæр бахастой Батманташмæ.

Ахмæты хæдзары кæрт адæмæй æмызмæлд кодта. Æрæмбырд сты ирæттæ, туркаг хæрæфырттæ: лæгтæ, устытæ, лæппутæ, чызджытæ. Се 'ппæт дæр æнхъæлмæ кастысты кавказæг бæлццæттæм. Æмæ мæнæ бур уæрдæттæ Ахмæты кærтыдуармæ æрлæууыдысты. Разæй рахызтысты Исмæт, Тургай, стæй — Мурат æмæ Мæдина, уый фæстæ, кæрдзийы къухтыл хæцгæйæ, Орхан æмæ Ирбег. Уайтагъд сыл амбырд сты фысымтæ: сæ цины цæссытæ сæрфгæ дæр нал кодтой, афтæмæй кæрæдзийæн хъæбыстæ фæкодтой, цины ныхæстæн кæрон нал уыди. Уæд Исмæт афтæ зæгъы:

— Бахатыр кæнут, мæ цытджын æфсымæртæ, хотæ! Фæлæ баба тæригъæд у, æнхъæлмæ кæсы бæлццæттæм. Дæс æмæ æрттиссæдз азы Ахмæт бæллыди ацы амондджын бонмæ.

Зæронд рынчын лæг йæ хуыссæны рабадæгау кодта: æ, тæху-ды, ныр дæ къæхтыл слæуу æмæ дæ зынаргъ уазджыты размæ фидар къæхдзæфтæ ракæн!

Фæлæ уазджытæ сæхæдæг фæразæй сты. Ам дæр та — цинтæ, хъæбыстæ. Зæронд лæгæн йæ чындытæ йæ цæссыгтæ ныссæрфтой, фæстæмæ йæ æрхуыссын кодтой. Фæлæ та-иу Ахмæты цæстытæ донæй айдзаг сты, йæ урс рихитæ-иу стъæлфæгау фæкодтой, йæ кæуын тыххæйты уæрдта. Фæстагмæ дзурын сфæрæзта:

— Цæрæнбонты арвыл кæй агуырдатон, уыцы кавказæг æфсымæртæ, мæ чынды ныр мæнæ... мæхи хæдзары... Фæлæ уын рабадын дæр, бацин кæнын дæр... куы нал фæразын.

Уыцы ныхæстæм Мæдина скуыдта æмæ йæ урс къухтыкæлмæрзæнæй йæ цæссыгтæ асæрфта. Зæронд Ахмæт йæ мæллæг къух курæгау Мæдинамæ бадаргъ кодта:

— Ма мыл бахуд, мæ чынды... фæлæ мын балæвар кæн дæ

кьухтыкæлмæрзæн. Мæ кæуинаг царды кæрон ирыстойнаг цæс-сыгтæ мемæ уæддæр ахæссон...

Ногæй та лæгæй-усæй хорз фæкуыдтой. Фæстагмæ Ахмæты кæстæр чындз уатæй æхсæзтæнон рагон фæндыр рахаста æмæ рагон симды цагъд кæныныл афæлвæрдта. Фæндыры фæсус хъæлæстæ фыццагау зæлланг нал кодтой. Фæлæ уæддæр адæм бахъæлдзæг сты. Орхан æмæ Ирбег ма симгæ дæр акодтой. Ахмæты цæсгом дæр фæрайдзастдæр: мидбылхудт ыл рагæй нал бандзæвди. Ныр æм цыдæр мидрухс здæхын байдыдта.

— Чындз, мæ хур! — дзуры Ахмæт. — Кæд дæ кьухтæ фæндырахуыр сты, уæд иу цагъд ма бахæлæг кæн.

Мæдина Ирбегмæ цæстæй ацамыдта, лæварæн цы ирон фæндыр æрластой, уый рахæсс, зæгъгæ. Уайтагъд дыууадæстæнон фæндыр Мæдинæты хъæбысы февзæрди.

— Нæхирдыгон арыхъхъаг симды цагъд, — мидбылхудгæ загъта Мæдина, æмæ фæндыры сырх тæнтæ фæйнардæм фæцыдысты. Уат байдзаг ирон фæндыры æхсызгон зæлтæй. Уыцы зæлтæ гом рудзгуытæй ивылгæ атахтысты кæртмæ, кæртæй рог уддзæфимæ æрзылдысты хъæуы сæрты. Уыцы æхсæв уыдис диссаджы æхсæв: канд Кодзырты бинонтæ нæ, фæлæ æгас Батманташы хъæуы ирæттæ дæр сæ фырцинæй æнæхуыссæг фесты.

Дыккаг бон Орхан æмæ Ирбег хъæугæрон балæууыдысты æмæ лæшпутимæ хъазыдысты дыууадæс къæццалæй. Фæстæдæр та — пуртийæ. Алырдыгæй хуысти ирон ныхас, туркаг ныхас. Æмæ кæрæдзи афтæ хорз æмбæрстой, раст цыма иу æвзагыл дзырдтой.

Фæстагмæ Орхан æмæ Ирбег фæхицæн сты æмæ, хъæугæрон цы бæрзонд тыгуыр дуртæ ис, уыдонæн сæ бæрзонддæрма схызтысты. Ирбег, Ирыстонæй цы Абеты чиныг рахаста, уый æрæвæрдта сæ разы æмæ Орханæн дамгъæтæ амонын байдыдта. Орхан латинаг дамгъæтæй фыст чингуытæ бирæ бакаст æмæ уайтагъд Абеты чиныг кæсыныл фæцалх. Нывтæ дæр ын тынг æххуыс кодтой, цы дзырдтæ касти, уыдон бамбарынæн. Афтæмæй дыууæ лæшпуйы — дыууæ 'фсымæры стыр сихæртæм фæкастысты ирон чиныг.

— Хæргæ дæр нал кæнут кæрæдзи цинай? — бынæй сæм дзуры Ахмæты кæстæр чындз Назихат. — Баба дæр уæ агуры. Мæ разы дæр, дам, иу гыццыл абадут.

Лæшпутæ уайтагъд Ахмæты раз балæууыдысты. Орхан раппалыд:

— Мæнæ мын Ирбег Абеты чиныг балæвар кодта. Æз дзы кæсын базыдтон.

Æмæ зæронд лæгæн йæ фырты фырт кæсын байдыдта Абеты чиныг.

Ахмæты зæрдæ хурау ныррухс и. Æгайтма йæ хъæбулы хъæбул Орхан иронау чиныджы кæсын базыдта, йæ кавказæг æфсымæр Ирбегыл афтæ æнувид у. Зæронд лæг йæ мæллæг цонгæй хъæбысгæнæгау æрбакодта Орханы æмæ йын бафæдзæхста:

— Орхан, мæ хур! Ирыстон нæ фыдæлты зæхх у. Бирæ йæ уарз, — Ахмæт ферхæцæгау кодта, фæхъус, стæй йæ ныхас дарддæр кодта. — Искæд бон Кавказмæ куы бафтай, уæд Арыхъхъы рæгътæм ссу æмæ-иу зæгъ: «Мæ баба уæ тынг бирæ уарзта!» Стæй-иу ма ферох кæн: армыдзаг сыджыт мын-иу æрхæсс Арыхъхъы рагъæй, нæ фыдæлты бæстæй æмæ-иу æй мæ ингæныл байзæрд.

Ахмæт фембæрста, æгæр æнкъард хабæрттæ кæны, уый. Фæлæ ма уæддæр йæ ныхасмæ бафтыдта:

— Фыдæлты зæххæй адджындæр æмæ зынаргъдæр ницы ис дунейы мидæг. Æз абон ме 'ппæт исбон дæр баивин армыдзаг ирон сыджытыл...

Ахмæт, æвæццæгæн, дзурынæй афæллад æмæ йæ цæстытæ æрæхгæдта. Йæхинымæр дзурæгау ма бакодта: «Ирыстон. Ирыстон. Фыдæлты зæхх...»

Ирбег ныронг хъуыды дæр никуы акодта, Ирыстоны кæй цары æмæ уымæй тынг амонджын кæй у, ууыл. Ирон зæхх, ирон сыджыт ын тынг зынаргъ кæй у, уый цыма нырма ныртæккæ бамбæрста. Æмæ йæ хæлафы дзыпп асгæрста: уым дзыппы арфы урс хæцъилы тыхтæй æфснайд у, Дурджын Бæрзонды кувæндонæй цы сыджыт рахаста, уый. Хъавгæ йæ систа, бацыд Ахмæты сынтæджы размæ.

— Баба!

Зæронд лæг йæ цæстытæ байгом кодта.

— Баба! — дзуры йæм Ирбег. — Мæнæ ацы урс хæцъилы ирон сыджыт ис. Æз дын æй Арыхъхъы Дурджын Бæрзонды кувæндонæй æрхастон...

Джихæй базадысты Ахмæт дæр, Орхан дæр. Æрæджиау ризгæ къухтæй Ахмæт райста сыджыты тыхтон. Йæ рустыл æй авæрдта, йæ риумæ йæ æрбалхъывта. Стæй йæ ризгæ къухтæй райхæлдта:

мәнә Хуыцауы диссаг! Мәнә ирон сыджыт! Зæронд лæг хъæрзæгау бакодта æмæ сыджыт йæ нывæрзæн бафснайдта.

Назихат Ахмæты хъæрзынмæ æрбауади æмæ лæппутæн афтæ зæгъы:

— Бафæллæди. Фынæй кæнын æй бауадзут...

...Цалдæр боны рацыди. Ахмæт фæсæрæндæр. Иннæ хæттытæй уæлдай хæринаг дæр æрцагуырда. Мæлыны кой дæр нал кодта.

Иубон куы уыди, уæд Орхан æмæ Ирбег æмбæхсгуйтæй хъазыдысты туркаг лæппутимæ. Цъындыгæнæг-иу туркагау дæсы онг банымадта æмæ-иу лæппуты агурæг ацыди. Иухатт куы уыди, уæд Ирбег дæр бацъынд кодта йæ цæстытæ æмæ нымайын байдыдта... туркагау. Бирæ дзырдтæ базыдта туркагау, ноджы фылдæр дзырдтæ та æмбаргæ кодта.

Ирыстонмæ цы бон здæхтысты, уый размæ бон дæр та Ирбег æмæ Орхан хъазыдысты сарайы. Чысыл фалдæр, сæрдыгон хæдзары, æфсинтæ цæттæ кодтой хæринаг, фыхтой тæнцъар уæлибæхтæ. Иу рæстæг куы уыдис, уæд уаты дуар байгом, æмæ дзы кæртмæ рахызти Ахмæт. Мидбылты худгæ иу гыццыл алæуыд йæ лæдзæджы æнцой, стæй сындæггай фæраст и сæрдыгон хæдзармæ.

Æфсинтæ йæ размæ рауадысты. Дзурынц æм тарстхуызæй:

— Баба! Рынчынæй цæмæ рацыдтæ? Ахаудзынæ!..

Ахмæт йæ халас æрфгуйтыл уæлдæр схæцыд, æмæ йæ мидбылты худт тынгдæр разынди:

— Ма мын тæрсут, мæ чындзытæ! Æз ... ирон зæххыл цæуын ... æмæ н ' ахаудзынæн.

Чындзыты фæдисмæ кæцæйдæр фæзындысты Ахмæты фырттæ Исмет æмæ Тургай, семæ Мурат дæр, афтæмæй.

Фырттæ фæхæцыдысты сæ фыды цæнгтыл æмæ йын æфсæрмытæгæнгæ буц уайдзæфтæ кæнынц:

— Уый цы митæ кæныс, баба? Цом фæстæмæ дæ сынтæгмæ.

Ахмæт йæхи фæхъæддых кодта æмæ афтæ зæгъы:

— Ма мын тæрсут, мæ лæппутæ. Æз н ' ахаудзынæн. Æз кæдæй-уæдæй... ирон зæххыл цæуын...

Фырттæ сæ фыдæн фæтарстысты, æвæццæгæн, йæ зонд йæхи бар нал у, зæгъгæ. Фæлæ Ахмæты ныхас фидардæр æмæ хъæрдæрæй хъуысти:

— Ма мын тæрсут, мæ хъæбутæ! Ма мын тæрсут, мæ чын-

дзытæ! Æз ирон зæххыл цæуын фыццаг хатт. Æмæ мын цæрыны ныфс радта! Æмæ мын цæрыны хъару радта!

Ахмæт йæ къухы фезмæлдæй лæппутæм фæдзырдта. Уайтагъд йæ цуры февзæрдысты Ирбег æмæ Орхан.

Ахмæт Ирбеджы йæ хъæбысы æрбакодта æмæ зæрдæуынгæгæй афтæ зæгъы:

— Мæнæ мæ Хуыцауы минæвар – мæ ирвæзынгæнæг...

Уыцы рæстæг кæстæр чындз Назихат уатæй згъорæгау ракодта æмæ йæ тиутæн æфсæрмытæгæнгæ афтæ зæгъы:

— Арыхъхы рагъæй Ирбег ирон сыджыты армыдзаг æрбахаста урс хæцъилы тыхтæй. Уæ фыд мын æй йæ дзабырты байзæрын кодта æмæ афтæмæй рацыди.

Ахмæт та йе 'рфгуйтæ бæрзонддæр систа, Ирбеджы ноджы тынгдæр æрбахъæбыс кодта æмæ та загъта:

— Æз ирон зæххыл цæуын! Уæдæ ирон зæхх цæй адджын у, цæй зынаргъ у! Уый рынчын лæгæн æвдадзы хос у, мæ хуртæ...

Адæм иууылдæр, сæ цæстытæй худгæ, джихæй баззадысты...

Дыккаг бон Кодзырты кærтыдуармæ фæзындысты бур уæрдæттæ. Батманташы цæрджытæ та æрбамбырд сты, кæугæ 'мæ худгæйæ хæрзбон загътой сæ уазджытæн. Хъæугæрон, стыр дурты раз, Ирбег машинæ бауромын кодта. Цалдæр боны размæ ацы тымбыл дуры сæр Ирбег йæ туркаг æфсымæр Орханимæ иумæ Абеты чиныг кастысты. Ныры йæхинымæр хæрзбон зæгъы. Дуры рæбын хъарм бур сыджыт урс хæцъилы атыхта, мыдхуыз уираг дур ма йæ дзыппы авæрдта æмæ фездæхти машинæмæ.

Фæндагыл йæ мад Мæдинæтæн радзырдта, нана йын кæй фæдзæхста, сыджыты армыдзаг-иу Турчы ма ныууадз, зæгъгæ. Мæдинæт фыццаг бадис кодта йæ фырты зондахаст æмæ зæрдæйы уагыл, стæй афтæ зæгъы:

— Æмæ дын нана нæхи ирон сыджытæй загъта, уым-иу æй ма ныууадз, зæгъгæ. Ды та...

Ирбег йæ ныхас фæразæй кодта:

— Мамæ, уый дæр... ирон сыджыт у. Батманташ ирон хъæу у. Цас ирон мыггæгтæ дзы ис! Уый æмæ дын Кодзыртæ, Хосонтæ, Хъуысатæ... Цъæхилтæ дæр! Ирон хъæуæн йæ зæхх дæр, йæ дур дæр ирон у...

Стамбул йæ изæры рухсытæ куы ссыгъта, раст æм уыцы рæстæг бæлццæттæ бахæццæ сты æмæ æрфысым кодтой хистæр æфсымæр Исмæты хæдзары. Уæдæ ма ахсæв хорз фæныхæстæ

кәнәм, зәгъгә, Тургай дәр баззад йе 'фсымәры хәдзары. Әмә әцәгәй дәр: фәсәмбисәхсәвтәм фәбадгысты, уәддәр сә дзуринагтә кьаддәр нә кодтой. Цалдәр хатты әхсызгонәй әрымысыдысты, мыггаджы кәстәр Ирбег мыггаджы хистәр Ахмәты куыд адзәбәх кодта, уый әмә та-иу бирә фәхудгысты.

Дыккаг бон, уәдә Стамбулы уынгты атезгъо кәнәм әмә йын йә диссәгтәй истытә фенәм, зәгъгә, параст сты. Фәлә Стамбулы диссәгтыл ләг афәдзмә дәр зылд нә фәуыдзән. Уәддәр хорз, әмә әппәт дунейыл хъуыстгонд әрвхуыз мәзджит хәстәгмә федтой. Уый фәстә аргъәутты дзуринаг диссаджы базармә бафтыдысты. Фысымтә сә цәгатаг әфсымәртән, сә буц чындзән әхсызгон ләвәрттә бакодтой. Уәдмә сә тәхыны рәстәг дәр әрбаввахс, әмә хәдтәхәдджы асинты раз кәрәдзийән хәрзбонтә загътой. Кәрәдзийән ныфсытә бавәрдтой: ацы хатт та, Хуыцауы фәрцы, сәмбәлдзысты ирон арвы бын Ирыстоны зәххыл.

Әвәдза, диссаг та куыннә у, диссаг: фәссихор дәр ма Кодзырты бәлцәттә Турчы зәххыл ләууыдысты. Ныр мәнә Арыхъхы рәгътә разындысты. Чысыл фәстәдәр нана йә бәлцәттән цины хъәбыстә фәкодта, әгайтма дзәбәхәй әгас хәдзар ссардтат, зәгъгә. Мурат әмә Мәдинәт, райсом нә куыстмә цәуын хъәуы, зәгъгә, Дзәуджыхъәумә фәраст сты.

Ирбег әнафонтәм нанайән Турчы хабәрттә фәдзырдта. Фынәй кәныны размә нана йәхиуыл дзуәрттә бафтыдта:

— Табу Дурджын Бәрзонды дзуарән! Дзуары фәрцы амонджын кьахдзәф акодтат әмә фәстәмә дзәбәхәй сәмбәлдыстут нә хәдзары. Хъусыс, ләппу! Цы сыджыты армыдзаг ахастай демә, уый райсом сәмбәлын кән йә бынатыл.

Хурыскастыл Ирбег фәстади әмә сәгътә әд сәныччытә хызынмә аскъәрдта. Нана ма йә фәдыл адзырдта:

— Дысон дын кәй бафәдзәхстон, уый дә ма ферох уәд!

— Хорз, нана, хорз! — йә фосы гыццыл дзуг хъәуысәрмә здахгәйә, загъта Ирбег.

Айшеты хәдзары ракомкоммә цы къуыбыр ис, уырдам куы схәццә, уәд алырдәмты афәлгәсыд. Фәлә Айшетыл йә цәст не 'рхәцыд.

«Цәй әмә уал сыджыт кувәндоны зәххыл сәмбәлын кәнон, — хъуыдытә кәны Ирбег. — Бәргә, кувәндонән йәхи сыджыт куы уыдаид! Фәлә нә мыггаджы хистәр Ахмәтән куыннә баххуыс кодтаин?!»

Ирбег йæ ных Дурджын Бæрзондмæ сарæзта. Уæлмæрдты фахсыл дзыхълауд фæкодта æмæ джихæй баззад: Айшет хус сугты æргъомимæ хъæдæй æрцайцыди! Лæппуйы зæрдæйы цыдæр цин февзæрд æмæ йæм, дæ райсом хорз, зæгъгæ, туркагау сдзырдта.

Айшет лæппуйы æвиппайды нæ базыдта, стæй йын цы загъта, уый дæр нæ бамбæрста. Æмæ та йæм Ирбег ногæй бадзырдта:

— Гюнайдын, Айшет!

Айшет сагъдауæй аздад: базыдта Ирбеджы æмæ йæ сугты æргъом нæудзармæ æрæппæрста.

— Æгас цу, мæ лæппу! — йæ сауага цаестытæ цины æрттывд фæкодтой Айшетæн æмæ Ирбеджы йæ хъæбысы æрбатыхта.

— Фехъуыстон, Туркмæ ацыдтæ, уый, — æхсызгонæй дзырдта зæронд ус. — Бæргæ, мæ кæлмæрзæн мын Туркмæ куы ахастаис, мæ райгуырæн бæстæйы дымгæтæм куы фæуыдаид, уæд æй куыд адджынæн дардтаин мæ уæлæ!

— Æвиппайды фæраст стæм, Айшет, æмæ дын уымæн ницуал загътон, — йæхи растгæнæгау загъта Ирбег, — фæлæ дын мæнæ Батманташы хъæуæй мыдхуыз уирагдур æрбахастон.

Айшеты зæрдæ æрбауынгæг æмæ зыр-зыргæнгæ Ирбеджы къухæй тымбыл уирагдур райста. Йæ риумæ йæ нылхъывта, æмæ йæ хурсыгъд къухтыл йæ цæссыг æркалди. Æрæджиуафтаæ зæгъы:

— Мæ зæронд цаестыты цæссыгæнхъæл нал уыдтæн, фæлæ... фæлæ мæ райгуырæн хъæуы коймæ мæ зæрдæ æрбауынгæг.

— Батманташ дæ райгуырæн хъæу у?! — бадис кодта Ирбег.

Зæронд ус йæ цæссыг сæрфгæ дæр нал кодта, афтæмæй дзырдта:

— О, мæ гыццыл къона, о! Æз Батманташы райгуырдтæн. Уæд æй туркаг ирæттæ Тымбыл дуры хъæу хуыдтой.

Ирбег та ногæй ныддис кодта:

— Уыцы тымбыл дуры сæр мæ туркаг æфсымæр Орханимæ Абеты чиныг кастыстæм.

Айшет йæ сугты æргъомыл æрбадти, йæ фæллад къухтæ йæ роцъомæ сарæзта æмæ цæссыгкæлгæ касти дард кæдæмдæр — хуссары арвгæрæттæм.

Ирбег æмбæрста Айшеты зæрдæйыуаг: фæндыди йæ зæронд усæн исты хорзы бацауын æмæ йæ афарста:

— Тынг бафәлладтә, Айшет? Дә сугтә дын хәдзармә ных-хәссон?..

Айшет хуссар арвгәронмә раздәрау джихәй касти әмә йәхицән дзурәгау ныхәстә кодта:

— Әцәгәй дәр, тынг бафәлладтән... Мә райгуырән бәстә мысынәй... Мә фыдәлты зәхх уарзынәй мә сау зәрда ба-сыгъди... Мә мад дәр, мә фыд дәр Теркәй Туркмә фәкуыд-той, удыхосән агуырдоу армыдзаг сыджыт фыдәлты зәххәй..

Айшеты әнкъард цәсгоммә кәсгәйә Ирбег фәхъуыды код-та, йә риуы дзыппы цы диссаджы хәзна ис, уый. Хъавгә йә сита әмә йә зәронд усмә әнәдзургәйә радта.

— Ай циу? — әнәбары бафарста Айшет.

— Батманташы хъәугәрон стыр дуры рәбынәй рахастон армыдзаг сыджыт, — әнкъардәй загъта Ирбег. — Дурджын Бәрзондмә йә хастон..

Айшет хъавгә райхәлдта урс хәцъил әмә федта, цәрәнбон-ты цәмә бәллыди, уыцы удыхос: йә райгуырән зәххы сы-джытәй армыдзаг..

Айшет йә сугты әргъомыл бадгәйә бирә фәкуыдта, стәй уәлмәрдты фахсыл ссыди йә мад әмә йә фыды ингәнтәм. Сыджыты иу әмбис йә мады ингәныл байзәрста, иннә әмбис — йә фыды ингәныл.

— Райгуырән зәххы сыджыт уын хәлар уәд, — загъта ма Айшет, стәй амондджынхуыз әмә зәрдәрухсәй раздәхти фәстәмә.

Уыцы рәстәг Ирбег сугты әргъом йе 'ккой скодта әмә параст и Айшеты разәй..



ТÆХУДЫ

МАД

Тархъæд фыддымгæйæ хæхты хъæбысы
 Дардыл æнкъуыст.
 Къæхты бын миты фыдохы хъыс-хъысы
 Музыка хъуыст.
 Уадыстæм талынджы уыцы фыдхъызты, —
 Фырт æмæ мад.
 Калмау, æхситгæнгæ, бæлæстыл хоста
 Йе стыр сæр уад.
 Атыста зæрдæйы тымыгъ-æгъатыр
 Их-арц æваст,
 Ризын йæхийау, мæ гыцци фæхатыд,
 Ме ‘рдæм фæкаст:
 Фешæрста йе рагъæй уайтагъд йæ къандзол,
 — Акæн æй, цæй!
 — Ма ралас, ма, гыцци, уанцон нæу, уанцон! —
 Дзураен æм — нæй...
 Диссаг, куыддæр ын ыскодтон йæ къандзол, —
 Ме уонг ыстæфст, —
 Афтæ гыцци дæр йæ ризынай банцад,
 Нал уыд æргъæвст.

БÆЛАС ÆМÆ ФУРД

Доны был цъæхсыф бæлас лæууы,
 Уадымс ын йæ фæлмæн «дзыкку» фасы.
 Урс уылæн ыл уаз тæмæн цæвы,
 Хуры тын ыл арвырдыгæй хъазы.

Райы æрдз. Æрæнтæф, худы бон,
 Мыдыбындз уымæл ызмисыл бады.
 Цъиу йæ фале сабыр нуазы дон,
 Зивæгæй куыдзы рæйд хъуысы дардæй.

Къалиуыл хæлуарæджы тынæй
 Тугцъир дзынга сирвæзын фæлвары.
 Йе ‘ккæйтты йын раскъæфы рæвдзæй
 Ног тыны таг къордкъахджын хæлуарæг.

Æз æмбарын: амонджындæр у
 А бæлас æнæспух зараг донæй, —
 Уый та райдзæн, таутæм худдзæн хур,
 Ай та денджыз аныхъуырзæн — зон æй!

Æйтт-мардзæ, нырма уынæр кæны,
 Бæласмæ йæ буц тæмæн æппары.
 Йе ‘нæспух зард комвæхстæн дæтты.
 Скæнæг хæхтæй буцæй хи рæвдауы.

Баиу уыдзæн стыр фурдимæ, стæй
 Фесæфдзæни стыр денджызы тарфы.
 А-нырма та рухс хуры тынтæй,
 Хи ‘вдисгæ, цъæх бæласы рæвдауы.

ТÆХУДЫ

Тæхуды, фест сæрдыгон уадымс —
 Æппæт Ирыстонал æрсим
 Æмæ йæ сахъхъ дзыллæйыл атыхс, —
 Зæгъ сын дæ уарзт æмæ дæ цин.

Уæд та куы фестин Терчы донæй! —
 Гъеуыйау Ирыл цу ‘мæ цу
 Æмæ йын кæн æхсæвæй, бонæй
 Йæ зæххæн уарзон пъатæ ‘дзух.

* * *

Мæйдары сау тæпп рудзынджы æддейæ
Ныггоби, судзгæ саудалынг ныцци.
Мæ иунæгдзинад бацайдагъ и мемæ
Æмæ мæ ахсæв нал исы йæхи...

У иунæгбадæн камерæ æдзынæг.
Нæй рухс, уæд «хистæр»¹ сойдзырагъ дæтты.
Цыдæр мын исы уый мæ уды зынай
Æмæ хæларау сах судзгæ лæууы.



¹ «Хистæр» — цæстдарæг (ахæстоны).

ТОМАЙТЫ МИСУРХАН: 70 АЗЫ



ТОМАЙТЫ Мисурхан

ЭТЮДТÆ

МÆ ГЫЦЦЫЛ ХО

1

Л

енæ нæ уынгмæ нама схæццæ уыдаид, фæлæ уæддæр æз йæ размæ рацыдтæн. Кæцы тигъæй фæзындзæн, уæллаг æви дæллагæй, уый нæ зыдтон, æмæ-иу уæламæ дæр акастæн æмæ дæламæ дæр.

Хорз, æмæ Верæмæ бафтыд, æндæр ын чи бацамыдтаид, кæм кусын, уый. Телефоны хæтæлæй Верæйы хъæлæс куы фехъуыстон, уæд ыл фæдис кодтон. Диссагæй дæр дзы цы уыд, æрвадæлтæ стæм, фæлæ, сæмбæлгæйæ, цы аныхас кæнæм, æндæр телефонæй кæрæдзимæ сæрмагондæй никуы бадзурæм.

Мæн агургæйæ Ленæ Верæйы куыстмæ бафтыд, йæ кабинеты дуарыл, цы мыггаг агуырда, уый куы бакаст, уæд ыл мæн æнхъæлæй бацин кодта. Верæ, чызг мæн агурь, уый куы бамбæрста, уæд мæм сдзырдта.

«Æмæ кæд ссыд, цымæ? Стæй мæм Верæйæ цæмæн дзурь?» — ахæм фарстатæ февзæрди мæ сæры.

Цалдæр азы йыл цæудзæн ныр, уæд фехъуыстам, йæ мадимæ Астæуккаг Азимæ ацыд, зæгъгæ.

Чызг Верæйæ телефоны хæтæл куы райста, уæд мын мæ ном сдзырдта, æмæ йæ хъуыр ахгæдта. Æз дæр мæ цæстытæ доны разылдтон.

Верæ йæ бæсты загъта:

— Скуыдта, магуыр. Ныртæккæ дæм фæцауы. Ам кусын æнхъæл ма дын уыд...

2

Ленæйы мад æмæ фыд-иу фæхыл сты, фæзагъд-иу кодтой стæй иухатт куы уыд, уæд ахицæн сты. Чындз фыдæнæн йæ гыццыл чызджы æфсины къухты ныууагъта æмæ ацыд, фæлæ ууыл афæдз куы рацыд, уæд нæм иу зымæгон изæр цавæрдæр сылгоймагимæ æрбалæбурдта æмæ йæ сывæллоны ахаста.

Сывæллон мадыл ахуыр нал уыдис, æмæ йæ хъарм хъæццулы куы 'рбатыхта, уæд фыццаг бацин кодта «дай-дай», зæгъгæ, фæлæ, махæй йæ бынатæй куы ничи фезмæлыд, уæд ныккуыдта. Афтæ йæ кæугæйæ ахаста.

Æз тынг ахуыр уыдтæн Ленæйыл. Мæхи-иу йæ разы сонт зылд куы фæкодтон, уæддæр-иу худæгæй бакъæцæл; сывæллон, йемæ чи хъаза, уымæ уæлдай лымæндæр бавæйы. Мæ цæстытыл иудадзыгдæр йæ митæ уадысты.

Нæ фæстаг æхцайæ дæр-иу, сывæллонæн цы хъуыд, уый балхæдтам. Мæ мад-иу ын адджын гуылтæ æхсырыл куы асæста, æмæ-иу ын уыцы сæндæг куы лæвæрдта, уæд-иу æз дæр бамондаг дæн.

Кæд мыл æртындæс азы цыд, уæддæр ма æз дæр сывæллон уыдтæн. Фæлæ, Ленæ куы схъуаг уа, зæгъгæ, йын йæ хæринагмæ нукуы бавнæлдтон.

Ленæйыл иу аз куы сæххæст, уæд ын балхæдтам, йæ цъæх зæххыл стыр сырх дидинджытæ кæмæн уыд, ахæм хъуымацæй къаба. Пъоылы хъæццул æрытыдтам æмæ йæ ууыл æрæвæрдтам. Йæ фæйна кæрон ын æрæвæрдтам хæсгард, судзин æндахимæ æмæ хъазæнтæ. Йæ алыварс æрбадтыстæм æмæ йæм цымыдисæй кастыстæм, цы сисдзæни, зæгъгæ, — ома куы сдынджыр уа, уæд цы уыдзæн. Сывæллонмæ алцы дæр диссаг каст æмæ-иу куы иу дзаумамаæ фæвнæлдта, куы — иннæмæ...

Арæх-иу рауад нæ бинонтæм Ленæйы кой. Иууылдæр æй мысыдыстæм, мæ мад æмæ-иу мæ фыд загътой: «Мæнæ нæм кæд æхца исты æрбамбырд уа, уæд хъуг балхæндзыстæм æмæ Дзыгыйы (афтæ хуыдтам Ленæйы) æрбакæндзыстæм».

Æз-иу мæхинымæр цин кодтон, уæдæ Дзыгыйы фæстæмæ

æрбакæндзыстæм, зæгъгæ, фæлæ уыцы ныхæстæй ницыуал рауад; Дзыгыйы нал æрбакодтам.

Ленæйы йæ мад фыдæнæн уагъд куы ныккодта, уæд дзы 'фсин гæххæтт бацагуырда, куыд æм ницы бар дардзæн, уый тыххæй, кæннод та, дам, дæ сывæллоны ахæсс. Фæлæ уæд уый нæ бафæндыд йæ ахæссын: «Аппар æй цъыфмæ. Мæн ницæмæн хъæуы!» — загъта æмæ йе 'фсинмæ ууыл фæстæмæ дæр нал фæкасти...

Мад Дзыгыйы цы изæр ахаста, уыцы изæр æз пьолтæ ныхсадтон æмæ, куы бахус сты, уæд æй мæ мад йæ хъæбысæй æруагъта, æмæ ног æхсад пьолоыл, йæ уæрджытыл быргæйæ, цыдæртæ дыгъал-дыгъуал куыд кодта, афтæ æвиппайды агъуысты дуар фегом. Уый æнæзонгæ сылгоймæгты куы ауыдта, уæд мæ мадырдæм фæцæйлыгъд, фæлæ йыл йæ мад йæхи ныццавта æмæ йæ йæ хъæбысмæ фелвæста.

Рæстæг цыд. Мæ зæрдæ Ленæйыл раздæрау нал рыст. Афтæ мæм каст, цыма мын уæлдай нал уыд, искуы ма йæ куы фенин, уый, афтæмæй нæм æй йæ мад кæимæдæр æрбарвыста. Йæ зæрдæйы арфæй йæм кæцæйдæр цыдæр хорз зонд сдзырдта, уадз æмæ йæ йæ бинонтæ феной, зæгъгæ.

Нæ бинонтæй кæйдæр ныхас куы айхъуыстон «Дзыгы нæм æрбацыд», зæгъгæ, уæд йæ размæ ратахтæн. Рох мæм чи каст, уыцы мысынаг та дзыхъхъынногæй фехъал. Иууылдæр бахъæлдзæг сты. Нæ алкæй дæр фæндыд цыдæр зæгъын сывæллонæн, кæй дзы ферох уыдаиккам, ууыл хъуыды кæнгæйæ.

— Уæ, мæнæ ма мæ гыццыл чызджы уынын! Нал мæ зоныс, Дзыгы? — Дзырдта йæм мæ мад, æмæ бæрæг уыд йæ ныхæстæй, сывæллон æй кæй нал зоны, уый йæ зæрдæйæн цæйбæрц зын уыдис, уый.

Дзыгы мæнæн дæр сси æцагæлоны хуызæн. Уымæ, йæ уæрджытыл цы хæмпус сывæллон бырыд, уый хуызæнæй ницыуал уыд. Нæ разы лæууыд, йæ бурдзальг дзыккутыл урс лент баст, йæ гыццыл къæхтыл дзабыртæ нæ, фæлæ фæлмæн сæрак туфлитæ кæмæн уыд, ахæм гыццыл чызг цыбыр цыллæ къабайы мидæг.

Йæ къухыл ын ныххæцыдтæн æмæ йæ иннæ уатмæ бакодтон. Мæн фæндыд, хæдзары цы дзаумæттæ ис, уыдоны уынд ын йæ зæрдыл кæд бæлвырд истытæ æрлæууын кæнид, зæгъгæ. Фæлæ Дзыгы алцæмæ дæр каст æнцæд æнцойæ. Æнахуыр аदैймагæй куыд атоны йæхи сывæллон, афтæ дæр

мæ йæхи нæ иуварс кодта, афтæмæй, цыма йæхи дæр, цы йын бавæййæм, уый æрхъуыды кæнын фæндыд æмæ ууыл сагъæстæ кодта, уыйау-иу ахъахъхъæдта хæдзары къуымты.

Æз дæр та йæм лæгъстæгæнæгау сдзырдтон:

— Дзыгы, нал мæ хъуыды кæныс? Æз Зарæ дæн, Зарæ... — Мæ хъæбысы йæ æрбакодтон. Фæлæ мæм уый уæддæр ницы уæлдай дзырдта.

Куы фестырæдæр, уæддæр та нæм æрбацыд. Скьоламæ цæуын райдыдта. Уæдмæ базыдта, чи йын дæн, уый, æмæ мæ ногæй бауарзта. Æз ын лæвар кодтон алы чингуытæ, нывтæ, цыдæр хиирхæфсæнтæ.

Æз йæ фыдыхо кæй дæн, Дзыгы æрмæстдæр уый зыдта, æндæр ницы. Фæлæ мæ иу хатт куы бафарста, искуы æз дæр уыдонмæ ацæудзынæн æви нæ, уымæй, уæд ын цы загътаин, уый нæ зыдтон.

Бацæудзынæн уæм зæгъгæ, йын загътаин, æмæ мæм уæд æнхъæлмæ кастайд, фæлæ — хорз, æмæ æндæр ныхæстыл фестæм, æмæ мæ дзуапп дæттын нал бахъуыд. Уæддæр та мæ-иу уый фæстæ дæр бафарста. Стæй, куыд æмбаргæдæр кодта, афтæ, æвæццæгæн, æмæ цыдæр бамбæрста, йæ мад махмæ кæй нæ цыд, мах та уыдонмæ, уымæй æмæ мæ, махмæ цæуылнæ цæуыс, зæгъгæ, никуыуал бафарста.

Фæстаг хатт ма куы федтон Дзыгыгый, уæд уынджы амбæлдыстæм: фæстæрдыгæй мыл йæхи æрбаппæрста. Фæкастæн æмæ — мæ гыццыл хо... Иучысыл фæстæдæр цыд йæ мад æмæ йын бахудгæйæ, мæнырдæм къæмдзæстыг каст кæнгæйæ, уайдзæфтæ кодта:

— Искуы ма хи афтæ баппаргæ уыд адæймагыл? Æнæзонд!

Ницы кæны, зæгъгæ йæм сдзырдтон æз уыцы ныхæстæм æмæ Дзыгимæ, йæ къух мæ дæларм бакодта, афтæмæй цыдыстæм.

Мад цыдæр хабæрттæ кодта йæ чызджы тыххæй. Æз дæр-иу уыцы ныхæстæм сдзырдтон: Дзыгыгый куы ахаста махæй, уæдæй фæстæмæ йæ никуыуал федтон, фæлæ йæ, цы хуызæн у, уымæй нæ бафарстон. Адæймаг у, кæд дзы нæ бинонтæ маст федтой, уæддæр. Уый дæр æнцон царды бонтæ кæй нæ арвыста, ууыл мын дзырдтой, йæ сæры урс хилтæ.

Йæ хъуыддæгтæ дæр дзы кæй нæ ферох сты, уый бæрæг уыд йæ цæстæнгасыл, йæ бон мæм Дзыгыгый хуызæн æнæгуы-

рысхойæ кæй нæ уыд сдзурын, уымæй. Дзыгы та мæ хо у, мæ гыццыл хо. Афтæ фæзæгфы адæймаг буцдæрæн, æмæ йын зынаргъ чи у, уыцы адæймаджы цыма уыцы ныхасæй йæ риумæ æрбалвасы, йæ хъæбысы йæ акæны.

Ныр та уæллаг кæнæ дæллаг тигъæй æрбазындзæн Дзыгы, æмæ йæм мæ цæстытæ ныуурс сты, цыма фынддæс минуты нæ, фæлæ мæм цалдæр сахаты размæ æрбадзырдта, уыйау.

АДÆЙМАГÆЙ АДÆЙМАДЖЫ 'ХСÆН...

Адæймагæй адæймаджы 'хсæн стыр быдыртæ ис, зæгъгæ, уыцы ныхас мæ зæрдыл æрлæууыд, мæ фыдæлты уæзæг Куырттаты комæй куы 'рбаздæхтыстæм, уæд. Сæрдыгон адæймаджы бирæ хъуыддæгтæ ваййы, фæлæ иу къуыри мæхи тыхтонæгау акодтон хæдзарæй мæ сывæллæттимæ, иугыццыл аулæфон, зæгъгæ. Адæймаг цæры, æмæ йæ царды мидæг цы уыны, кæимæ æмбæлы, уыдон ын æнæмæнг йæ зæрдæйы цыдæр фæд ныууадзынц, хъуыдытыл æй бафтауынц, æмæ, адæймагæй адæймаджы æхсæн стыр быдыртæ ис, зæгъгæ, уыцы ныхас дæр мæ зæрдыл уый тыххæй æрлæууыд.

Аив мæм нæ каст æхсæз адæймагæй искæй батыхсын кæнын хионтæй (немæ ма уыд æд сывæллон сылгоймаг), æмæ нын зæрдæ чи бавæрдта фатерæй, уыдонмæ бадзырдтам, фæлæ нын нæ зæрдæвæрд бынат кæмæндæр радтой. Уæдæ ма ныр цы бакæнæм, зæгъгæ, æндæрты дуар бахостам. Дыууæ бахостæн нæм ничи ракаст, афтæмæй галиуырдыгæй дуары дæгъæл чидæр куыд азылдта, уый фехъуыст, æмæ дуар байгом... Карджын ус нæм, йæ халаты æгънæджытæ æвæргæ, ракаст. Фæрсæгау мæм каст, æмæ йын нæ хабар бамбарын кодтон.

— Кæд иу къуырийæ фылдæр нæ уыдзыстут ам, уæд ууыл та цы тыхсут. Мидæмæ рацæут, — загъта ус.

Йæ фæстæ куы бахызтыстæм, уæд, мидæггаг агъуыстæй райгæйæ йæ разы цы дыууæ лæппуы алаууыд, уыдон иуварс ассонæгау кодта.

— Мæнæ уын уый агъуыст. Дыууæйæ мæнæ ацы сынтæгыл хуысдзыстут, уæртæ уый та — сывæллонджынæн. Мæнæ ам

та, — ацамыдта пьолыл цы тәнәг гобан әппәрст уыд, нә ба-
цыдмә сывәлләттә кәуыл хъазыдысты, уымә, — дә ләшпутә
хуысдысты.

Цытә нә хъәуы уәдә, зәгьгә, әндәр ницәуылуал батыхсты-
стәм.

— Цәмәй уә хъуамә стыхсон? Горәты мын зонгәтә кәй
уыдзән, уый та мын цәй аргь у, — дзырдта нә фысым.

— Хатыр бакән. Цы дын бафидын хъәудзән, уый нын рага-
цау зәгь. — Мә зәрдәйы арфы әфсәрмы кодтон афтә бафәр-
сын, мыййаг нә әхца куы нә кома, зәгьгә, фәлә йә ма бафәр-
сон, уый дәр мәм аив нә каст.

Цыма, уымәй бафәрсынәй та цы 'фсәрмы кәныс, зәгьгә,
зәгьинаг уыд йе 'нгас, әмә йә дзуап цәттә уыд рагагьоммә,
уыйау әвәстиатәй загьта, мә цәстытә цәхәртә кәмәй акалд-
той, ахәм аргь.

Тынг диссаг мәм фәкаст йә дзуап; денджызы былгәрон
дәр ма куы нә ныкькьуырынц ахәм аргь фатеры иу бон
фәцәрәггаг, уәд кәм, кәм, фәлә мә фыдәлты комы ахәм
ныхас рауайәд! Уәддәр әм уәлдай ницыуал сдзырдтон, әмә
мә зәрдыл әрләууыдысты әндәр рәстәджытә, ардәм
әрбацәугәйә-иу мә фыдимә иу ранәй иннәмә куыд цы-
дыстәм, адәм әмә фос цы нарәг кьахвәндәгтә скодтой
рәгьтыл, уыдоныл, уый.

Иу хатт мын мә фыд комы рәбынмә бацамыдта:

— Уартә уый Бакьот хуыйны. Уым-иу әвзонг ләшпуйә арәх
хызтам фос.

Бирә азты размә та, згьәркьахджыты хъәу Фыййагдон уәвгә
дәр куы нәма уыдис, уәд та мын Барзыхъәуы, нә хәстәг
Гуыриаты Аминәты хәдзары разәй, бацамыдта ардәм.

— Уалә уым, Әхсабийы фәзы, хәдзәрттә араздысты
әрзәткьахджытән.

Зын зәгьән у ныхасәй, мә бинонты зәрдәты Аминәтмә
цавәр уарзондзинад баззадис, уый. Мә цәстытыл уайы, йә
размә чысыл хуыл-хуылгәнаг доны был дәргьәй-дәргьмә
гәды бәләстә рәнхь кәм ләууы, уыцы хохаг дурәй арәст
хәдзар.

Мә фыдимә сәм әвзонгәй фыццаг хатт куы 'рбацыдтән,
уәдәй нырмә дзәвгар азтә рауад, фәлә мә абон дәр нә рох
кәны Аминәт. Ныр дәр ма мә зәрдыл ләууынц, цыма сә

ныртæккæ хъусын, уыйау йæ фæлмæн ныхæстæ, цыдæр хорздзинад бакæнын ма йæ кæй фæндыд мæнæн, уыцы ныхæстæ.

— Æнæ рæвдыдæй мын ирвæзы ацы гыццыл чызг. Мæ мардмæ дæр мын-иу ма 'рбацу. — Нæ фæдыл рацæугæйæ кæуынхъæлæсæй дзурæгау дзырдта Аминæт, æмæ, цыма уыцы ныхæстæ ме уæнгты хъардтой, афтæ мæм каст. Йæ зæрдæйы хорздзинад уый бæрц диссаг кæмæ нæ касти, фæлæ йæ къухы цы нæ уыд, ууыл стыр хъыг кæй кодта, ууыл мæ зæрдæ суынгæг, мæ хъустыл та, цыма мын сæ исчи дзырдта, уыйау уадысты Къостайы æмдзæвгæйæ цалдæр ныхасы: «Бирæ цыдæртæ мæгуыры фæфæнды иуæй-иу хатт»... Уæд, мæ цæстысыгтæ тыххæй уромгæйæ, араст дæн нæхимæ мæ фыды фæдыл.

Уымæй фæстæмæ æз нал федтон Аминæты, фæлæ-иу мæ фыд алы хосгæрдæн афон дæр цыфæндыйæ дæр йæхи февдæлон кодта, Аминæтæн хос ракæрдон, зæгъгæ.

Аминæтæн йæ чызг дæр амард æмæ, æвæццæгæн, хæдзары ничи цæры. Иннæ хæдзæрттæй уæлдай ацы хæдзар дæлбыл ис. Дыккаг бон йæ рæзты куы æрцæйцыдыстæм, уæд та, кæддæрау, æнæнхъæлæджы хур æрбакастæй куыд барухс ваййы адæймаджы зæрдæ, афтæ мæ зæрдæмæ бахъардта æнахуыр рухс ацы хæдзары фендæй.

Иуæй хæдзары ных чъырæй цагъд уыд æмæ йæ уый цæрæгхуыз кодта, иннæмæй та уыд æдзæрæгхуыз: кæрты уæрагæй бæрзонддæр фæцис кæрдæг... Кæртæн, цалдæр фæйнæджы кæрæдзиуыл хуыд, ахæм кулдуар. Æмæ цыма уый дæр рагæй ничиуал айтыгъта, афтæ зындис...

Цыдæр у, æвæдза, фыдæлты зæхх! Æппындæр дзы кæд никуы цардтæн, уæддæр мын зынаргъ чи у, уыцы уидагтæ ардыгæй райдыдтой. Алы дур дæр, алы къуыпп æмæ дæлвæз дæр хорз зыдта ам мæ фыд.

Фæндæгтæ. Цыма хæхты ставд бæндæнтæй бабастæуыд, уыйау алырдæмты цæуынц фæйнæрдæм: Къорама, Гулима, Дзуарыхъæумæ, дала уый та — Дзæуджыхъæумæ. Дыууæрдæм был кæнынц машинæтæ.

Комы диссаджы уæлдæфæй адæймаг æфсис нæ зоны, æнцондæр у йæ улафт, цыфæнды бæрзондмæ куы хиза, уæддæр.

Уый фæндзайæм азты уыд. Уыцы рæстæг кæд уæзласæн машинæйыл бамбæлдаис, æндæр ардæм автобустæ нæма цыдис æмæ-иу, Куырттаты коммæ цæугæйæ, мæ мад мæ фыдæй

арæх хъуыста, «Хъобаныл бауадтæн», зæгъгæ. Æмæ уый дæр, уыцы ныхас йæ зæрдыл бадаргæйæ, нæ сыхæгты чындздзон чызг æмæ æз йемæ, афтæмæй Куырттаты коммæ Хъобаныл фæраст.

Хъобаны онг бацыдыстæм æрдæгæхгæд машинæйы, афтæмæй тыхджын къæвда рацыд. Сæрæй къахмæ ныххуылыдз стæм æмæ куыд нæ тыхстаид мæ мад — æз, сывæллон, куы фæрынчын уон уыцы хуылыдзæй, зæгъгæ. Иу хорз, æмæ нæ фысымыл тыхсын нæ бахъуыд. Немæ машинæйы чи бадт, уыдонæй нæ, куы рахызтыстæм, уæд, кæрæдзийæн бар нæ дæтгæйæ, алчидæр сæхимæ хуыдта. Фæлæ сылгоймæгтæй фыццагдæр кæй хæдзармæ бахæццæ стæм, уый нæ дарддæр къахдзæф дæр нал ауагъта æмæ нæ сæхимæ бакодта.

Нæ фысымтæ нын уайтагъд нæ хуылыдз дзаумæттæ раласын кодтой æмæ нæ диссаджы фæлмæн хуыссæнты схуыссын кодтой. Хъæццулты дари цæстытæ æмæ урс-урсид цъæрттæ мын байу ваййынц, ацы хабар æрымысгæйæ, электрон рухсима, ахуыр ыл кæй нæма уыдтæн, æвæццæгæн æмæ уый тыххæй, — уыцы рæстæг æппæт хъæуты нæма уыд ахæм рухс.

Уайтагъд куыд нæ схъарм уыдаиккам, иуæй нæ хъарм хъæццултæй, иннæмæй — нæ фысымты хорз зæрдæйы уагæй. Уалынмæ нын, цы уаты уыдыстæм, уырдем ног картоф къуыдырфыхæй стыр тæбæгъы мидæг æрбахастой. Лæхурæг стыр картæфтæ-иу, сисон дзы, зæгъгæ, къухы бын апырх сты. Нæ фысымтæ чи уыдысты, уый нæ зонын, бирæ сæм нæ фестæм, фæлæ мæ абон дæр нæ рох кæнынц. Сæ хæдзары сæрма уыд рагъ, уырдем мæ сæ чындздзон чызг скодта æмæ дзы дидинджытæ тыдтам.

Уыдон дæр уыдысты, мæнæ ам, Куырттаты комы цы дидинджытæ тыр-тыр кæнынц дымгæмæ, уыдоны хуызæн.

Адæймагæн, искуы уæвгæйæ, йæ зæрдæ йæ бинонтæм кæм нæ фехсайы. Мин фарагстæдæ æхсай дыккæгæм азы ахуыр кæнынмæ ацыдтæн Мæскуымæ Литературон институтмæ. Цалдæр азы бинонты зæрдæ мæнмæ æхсайдта, мæ зæрдæ та — уыдонмæ. Иудадзыгдæр тарстæн исты æвзæр хабар фехъуынай...

Ахуыр фæдæн, нæхимæ цæуынмæ мæхи цæттæ кодтон, афтæмæй тел райстон мæ фыды зианы тыххæй.

Чи нæ уарзы йæ мад æмæ йæ фыды, фæлæ, адæймагæй

адæймаджы æхсæн дæр стыр быдыртæ ис, зæгъгæ, куы зæгъын: мæ фыд уыд æнахуыр адæймаг.

Бирæ хатт-иу нæ мад йæ фынайæ райхъал æмæ нæм-иу æддаг уатмæ рацъд, Хуыцауы тыххæй бадгæ ма кæнут, зæгъгæ. Ныхас-иу кодтам мæ фыдимæ алы хабæрттыл, цардыл.

Мæ фыд, кадæггæнæг Томайты Мысырби, хохæй-быдырæй кæм цъдис, уым-иу алкæй дæр фæндыдис йæ цагъдмæ байхъу-сын, æмæ мæнæ ам, хохы куы вæйын, уæд уæлдай арæхдæр æрлæууынц мæ зæрдыл йæ кадджытæ æмæ йæ зарджытæ. Баиу мын вæйынц, цагъд æмæ ныхас куыд баиу вæйынц зарæджы, афтæ мæ фыдæлты комы рæсугъддзинад æмæ, мæ фыд цы кадджытæ кодта, уыдон.

О, æмæ мæ фыды зианы тыххæй тел куы бакастæн, уæд мæ цыма ток ныццафта, уыйау фæдæн. Мæ фарсмæ лæууыд мæ авайраг хорз æмбал Майсарат Магомедова æмæ мын мæ къухмæ февнæлдта, цы хабар у, зæгъгæ. Æз æм æнæдзургæйæ гæххæтт радтон. Хабар куы базыдта, уæд уый дæр скуыдта.

Ацы дунейы цæрынц адæм, нацитæ нæ фæлæ; авайраг чызг скуыдта мæ фыдыл, ме стыр хъыгыл, æмæ уымæн ферохгæнæн нæй.

Уымæй иу къуыри раздæр ныхас кодтам мæ фыдимæ телефонæй æмæ, мæнæ ме 'мбал дæр мемæ ис, зæгъгæ, хæтæл Майсаратмæ авæрдтон. Уыйимæ дæр фæлмæн аныхæстæ кодта дочка, зæгъгæ, йæм сдзырдта..

Дзæгъæлы фыцынц кæрæдзимæ мæстæй адæмтæ. Æппæт адæм æвзæр уой, уый гæнæн нæй. Ис хицæн адæймагтæ, æмæ уыдон сты змæнтджытæ, бинонты 'хсæн дæр ма куыд вæййы, афтæ, æмæ хъуамæ ахæмтæн сæ коммæ мачи кæса. Басабыр уæм, æмæ нæм уазæгуаты куы 'рбацæуа, уæд-иу раздæрау, дуар байтындыны размæ, хъуамæ зæрдæ байгом уа, æмæ нæ дзыхæй схауа «Мидæмæ», зæгъгæ, уыцы ныхас. Уæд нæ цæудзæн уæйгонд нæ фыдæлты кæмтты уæлдæф. Уæд нæ цæудзæн уæйгонд уарзондзинад иу адæймагæй иннаы 'хсæн, уæд къаддæр уыдзысты иу адæймагæй иннаы 'хсæн быдыртæ..

1990 аз



АЛЕКСАНДР ТВАРДОВСКИЙ: 100 АЗЫ





Александр Твардовский 1943 азы фронты.



Александр ТВАРДОВСКИЙ

ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ÆВЗОНГ УЫДЫСТÆМ УÆД

Уыцы дард заман уыдыстæм
Талатау цъæхснаг, æвзонг. —
Загътам: хицæнтæ уыдзыстæм
Ныр нæ амæлæты онг.

Ды æрбауадтæ фæстæмæ,
Тъæрмæ сарæзтай дæ ных:
«Уат дæр узал куы у, стæ-ма,
Пецы бакæнон æртдзых».

Уайтагъд бæрзы цъар ыссыгъди,
Уатыл апырх и йæ тавс,
Уазал айсæфт, къæй ызынг и —
Æмæ атади дæ маст...

Суанг ныр дæр, куы стæрсæм уарзтæн
Бамыр-бамынагæй тынг, —
Пецы бандзарæм. О, уастæн,
Макуы ахуысса йæ зынг!

ФЫД ÆМÆ ФЫРТ

О, цал хатты æруадзы
Хæстон пост дæр рæдыд:
Лæджы нымадтой мардыл, —
Сæрæгасæй æрцыд.

Æхсарджын хæстон цинтæ
 Йæ бинонтæн хæссы..
 — Мæ бинойнаг цы фæци? —
 Йæ сыхæгты фæрсы.

— Æнхъæлмæ касти бирæ,
 Дæ мæтæй тади, сыгъд..
 Дæ хæлæртты хуыздæрмæ
 Чындзы, кæугæ, фæцыд.

— Кæм и мæ хæлар? — смæсты. —
 Зæгъин ын æз цыдæр..
 — Мæлæтдзаг тохы 'рхаста
 Нæ сæрвæлтау йæ сæр.

Нæ бафæрæзта ус дæр
 Дыккаг мастæн, бецау,
 Æмæ фæцух йæ зондæй,
 Ныббарæд ын Хуыцау.

Салдаты ныфс æрызгъæлд,
 Кæуылты уыд йæ хъыг!
 Тыхтæ-фыдтæй ма сдзырдта:
 — Кæм и, цымæ, мæ чызг?

Сыхæгты бон нæ баци
 Мæнг ныфс раттын, ай-гъай:
 — Æрхауд йæ цуры бомбæ,
 Фæхаста йæ уæнггай..

— Куы не ссыдаис хæстæй,
 Мæгуыр салдат, фæлтау! —
 Ысхауди ма йæ дзыхæй:
 — Мæ фырт дæр нал ис, ау?..

— Сæрæгас у. Дæу мысыд.
 Æдзух æнхъæлмæ каст..
 Кæрæдзийыл ныттыхсынц
 Дыууæ уды æваст,

Хæстон лымæнтау... Фыдæн
Цъус базмæлы йæ был.
— О, ма ку! — саби хаты. —
Нæ фидауы дæуыл!

Йæхицæн та æрхауы
Фыды уæхскыл йæ сæр.
— О, акæн, баба, демæ
Дæ хæтæнты мæн дæр!

— Цæуæм, цæуæм, мæ хъæбул,
Æмæ дæ зæрдыл дар:
Уыдзæн нæ полкъ нæ цæрæн,
Нæ райгуырæн хæдзар.

1943

Мамыкътаты Хъазыбеджы тæлмац



«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ



*Нæ равдысты — Плиты
Валерийы куыстытæ.*

*Валери у Уæрæсейы ныв-
гæнджыты цæдисы уæнг.
Кусы Дзæуджыхъæуы педа-
гогон колледжы. Архайдта
бирæ аивадон равдыстыты.*



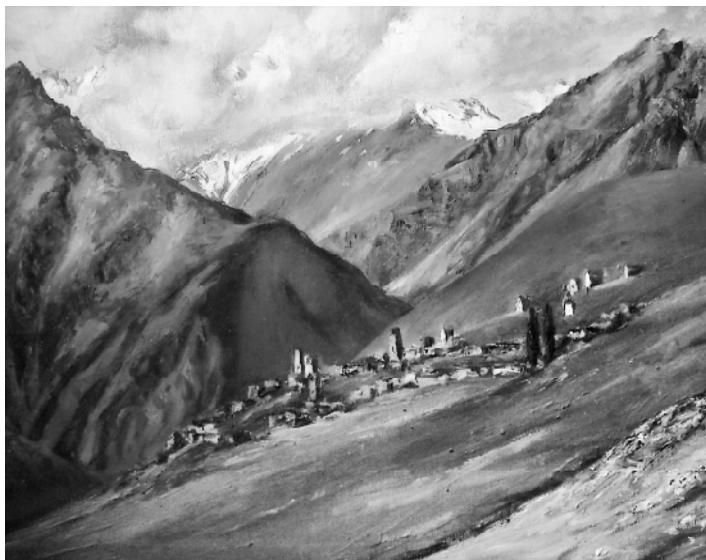
Заха.



Хæххон дидинджытæ.



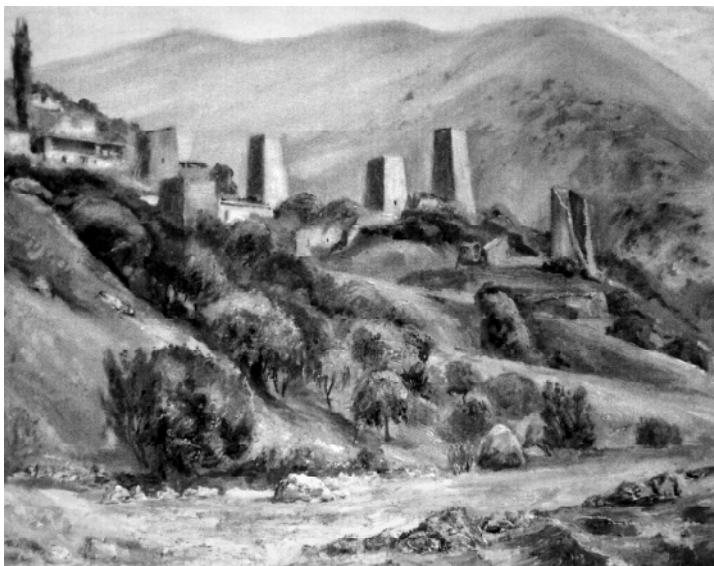
Къада куйрой.



Цымыти.



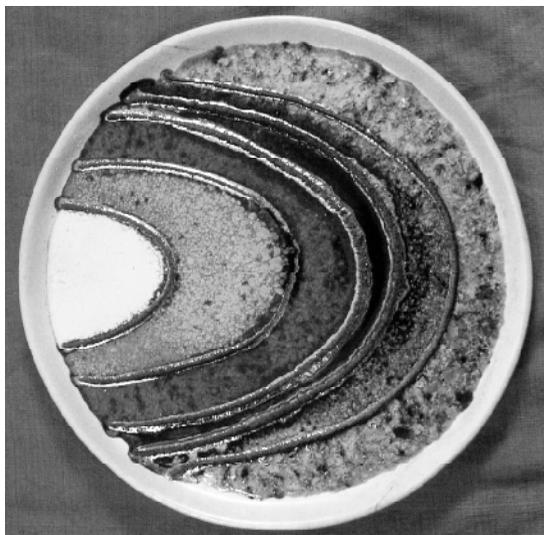
Хохы Карца. Зæронд хид.



Фыйагдон.



Зруггом.



Магма.



Орбитæты æрбаввахс.

АИВАД, КУЛЬТУРÆ



НÆ НОМДЗЫД БАЛО

Сæдæ азы сæххæст номдзыд ирон актер Тæбæхсæуты Балойы райгуырдыл. Цæгат Ирыстоны драмон театры Балло куыста 1935 азæй фæстæмæ. Цы бирæ фæлгонцтæ сарæзта, уыдонæн сæ фылдæр сты рæстзæрдæ, удвидар, æнæсæттон адæймæгтæ, галиудзинад, хæрам митæ чи нæ бары, ахæмтæ. Балло Отеллоы ролы куы ахъазыд, уæд йæ кой айхъуыст æгас дунейыл, Советон Цæдисы æмæ фæсарæнты зынгæ аивадиртасджытæ йын скодтой стыр аргъ. Тæбæхсæуы-фыртæн лæвæрд æрцыди ССР Цæдисы адæмон артисты ном, Хетæгкаты Къостайы номыл падзахадон преми æмæ Уæрæсейы Федерацийы К. С. Станиславскийы номыл падзахадон преми, къорд ордены æмæ майданы.

Ирон театры сценæйы Балло ахъазыд 300 ролæй фылдæр. Сæ сæйрагдæртæ сты: Отелло, Лир-паддзах, Чермен (Плиты Грисы пьесæ «Чермен»-мæ гæсгæ), Тæтæрхъан (Елбыздыхъойы пьесæ «Дыууæ хойы»-мæ гæсгæ), Гуди (Джимиты Георгийы пьесæ «Чындзæхсæв»-мæ гæсгæ) æмæ а. д. Тæбæхсæуы-фырты зыдтой киноактерæй дæр (Къостайы роль киноныв «Ирыстоны хъæбул»-ы, Чермены фыды роль киноныв «Чермен»-ы).

Ныртæккæ Тæбæхсæуты Баллойы ном хæссы Дзæуджыхъæуы уынгтæй иу, стæй, бирæ азты кæм фæфыдæбон кодта, уыцы Ирон театр.

* * *

Шекспиры дуне равдисыны хъуыддаджи бынтон ног æмæ æнахуыр уыд ирон актер Тæбæхсæуты Владимиры хъазт Отеллойы ролы. Уый уæздан мавры характеры ссардта цыдæр æмбæхст фæзилæнтæ. Адæймаг йæ иллюзитæй куы бавдæлон ваййы, уæд бавзары æвирхъау маст, хъыг æмæ фыдæх. Ацы трагикон темæ ног хуызы райхалынмæ тырныдтой Гамлеты роль аразджытæ. Тæбæхсæуы-фырты коллегæтæй даниаг принцы фæлгонцыл чи куыста, уыдонæй ацы актеры аййафын никæй бон бацц. Уымæн Отеллойы ролы йæ хъазт психологон хуызы уыди тынг уырнинаг, актер иттæг арф æвæрæнтæм нывнæлдта, стыр эмоционалон тых равдыста.

А. Аникст (Уильям Шекспир, Полное собрание сочинений в восьми томах, М., «Искусство», 1960)

* * *

Тæбæхсæуы-фырты Отелло у, сабийау æнæхин, сыгъдæг уд кæмæн ис, ахæм хуымæтæг адæймаг, хъæздыг культурайы хицау. Ахæм мидкультура арæх ваййы, царды тыхтæрæнты чи сфæлтæры, уыдонæн æмæ нæ стыр дисы бафтауынц сæ адæймагуарзондзинад æмæ зæрдæагайгæ хæдæфсармæй.

Б. Зингерман (журнал «Театр», 1955 азы № 7)

* * *

Тæбæхсæуты Владимир рольмæ бахаста æнкъарæнты егъау рæстдзинад æмæ диссаджи хуымæтæгдзинад. Уыдон баиу ваййынц трагедион характеры уæрæх æмæ арф мидхъаруимæ. Актеры вазыгджындæр хæстæ уый æххæст кæны æнæ уæлдай тыхмийæ æмæ хуымæтæджы лирикон-хъазæнæмхасæн сценæтæй схизы трагедион сценæтæм, уымæ баззайы йе ‘рдзон уавæры, бынтон хуымæтæг æмæ рæстзæрдæйæ равдисы йæ монцты абухгæ хъомыс.

Т. Чеботаревская (газет «Советская культура», 1955 азы 15 май)



* * *

Тæбæхсæуты Владимир нын, адæмы удысконд куыд хæлы, уый не 'вдисы, нæдæр йæ зы- нудисæн, æмæ йын сырдау йæ уынаргъын нæ хъусæм! Диссаг! — Æнусты дæргъы тугисыны æбуалгъ æгъдауы низæй чи сади, уыцы адæм цыма сæ кур- диатджын артистæн ахæм æбу- алгъ æнкъарæн æвдисын нæ ба- уагътой.

Н. Атаров

(«Литературная газета»,
1955 азы 10 май)

* * *

Шекспир ссис, адæмтæ сæ рæзты фæндагыл цавæр къæпхæныл лæууынц, уый барæггæнæн. Кæд æй искацы адæм сæхи æвзагмæ нæ тæлмац кæнынц, уæд уыдон æнæфенд æмæ фæстæзад сты, кæд æй не 'мбарынц, уæд цæттæ нæма сты, кæд искацы æвзаг Шекспиры равдисынхъом нæу, уæд уыцы æвзаг у æнæбон, æдых.

Ованес Туманян



Бало ғәмә Хәнтәмыраты Терезә.

*Сæрмæт — Бало, спектакль
«Сæрмæт æмæ йæ фырттæ».*



Сценæ спектакль «Фатимæ»-йæ.



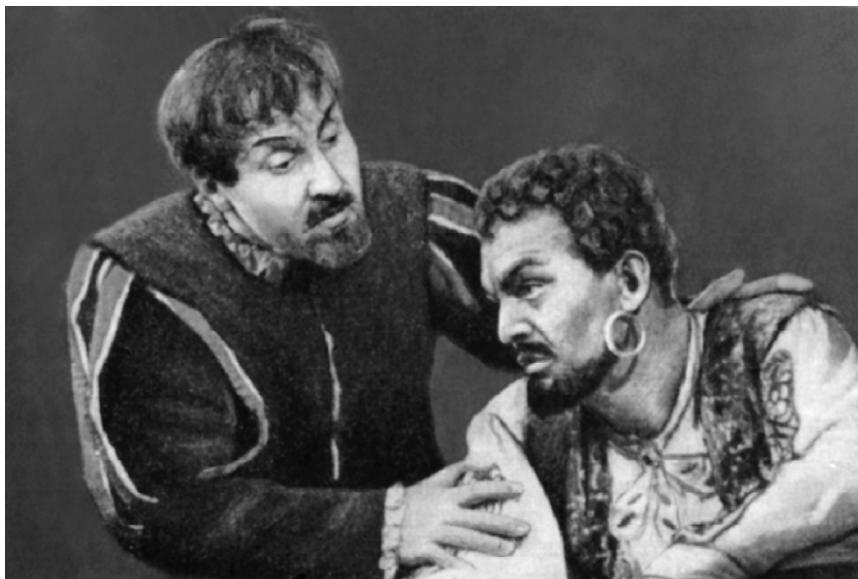
Отелло — Бало, Дездемонæ — Туменаты Еленæ.



Бало — Макбет.



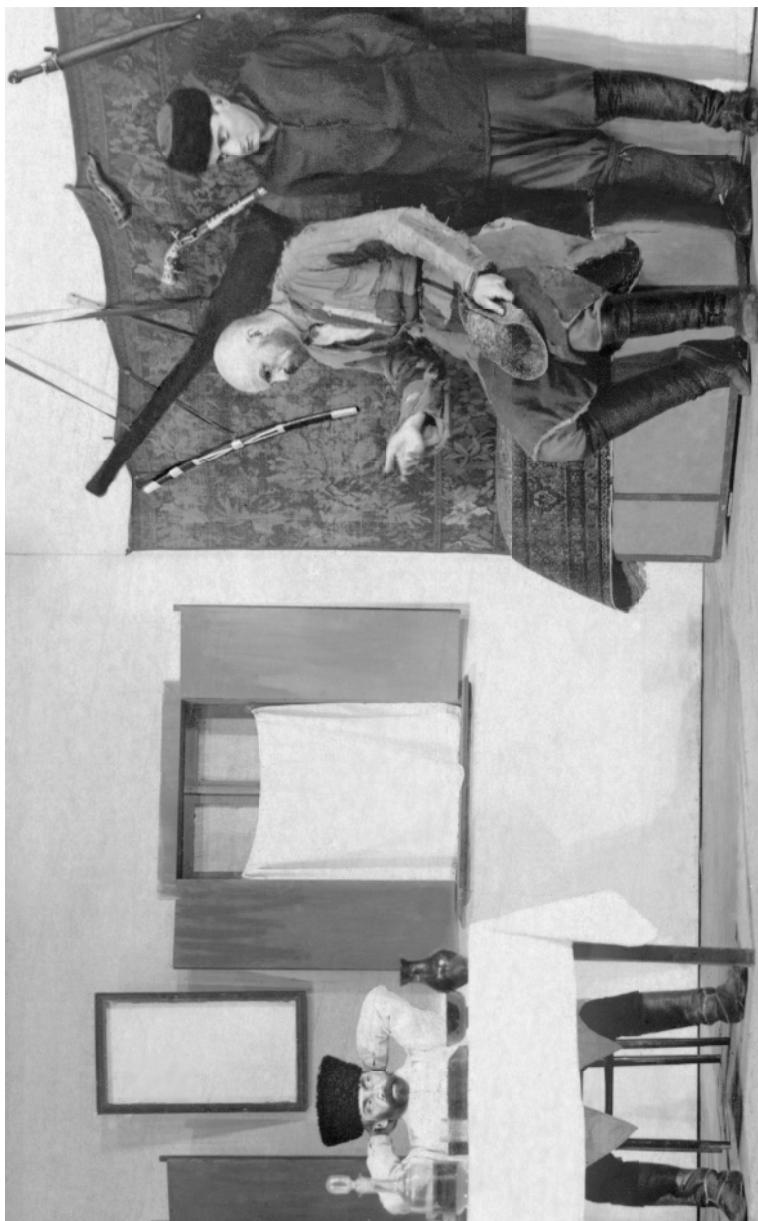
Бало — Макбет.



Яго — Цæлыккаты Мæирбег, Отелло — Бало.



Астæуæй — Бало Чермены ролы.



Сцена спектакль «Зәхх»-әй, драматург Хәуысаты Хәсболат. Балло астәжәй.



Макбет — Бало, леди Макбет — Хәриятты Тамарә.

УИДÆГГÆ

УЫРНÆНТÆ ÆМÆ МÆНГУЫРНÆНТÆ

ХÆДЗАРОН ФОС ÆМÆ СЫРТÆ

- ◆ Нывонд галы цæвæн, æлгъитæн нæй.
- ◆ Нывонд галæй кусæн нæй.
- ◆ Хъуг цæмæй хорз рауайа, уый тыххæй йæ æртæ хатты хæдзары алфамбылай æрзилын кæнынц.
- ◆ Хъуг цæсты куы уа, уæд ын сæрак чиниджы дурвæткъуы батух, доны сæрты хаст куыд нæ æрцæуа, афтæмæй йын æй йæ хъуырыл æрцауындз. Уæд фервæздзæн йæ цæстдзыдæй.
- ◆ Цæст цы стурь ахызт, уый тардтой артыл, стæй йын цæсты арфæ кодтой.
- ◆ Цæмæй цæстдзыд фос сæ тыхстæй фервæзой, уый тыххæй-иу дыууæ арты скодтой, се 'хсæн сын 2 – 2,5 метры бæрц æмæ уыцы æртыты æхсæн фос скъæрдтой.
- ◆ Цæмæй дæ фос фыдбылызæй хызт уой, уый тыххæй Сафайы рæхысимæ хъомдоны алфамбылай æрзил.
- ◆ Дæ фос цы бæтгæнæй бæттыс, уый макæмæн дæтт – дæ фосы бæркад дæттыс.
- ◆ Цæстдзыд фос мæллæг кæны, йæ цæссыг калы, йæ сæт ивæзы. Уымæн хъæуы дзулы къæбæрыл цæхх айзæрдын, бинонты кæстæр уыцы къæбæрыл æртæ туйы ныккæнæд æмæ йæ цæстдзыд фосæн ратгæд.
- ◆ Галы сæр къуыдыр михыл ныссадз æмæ йæ хæдзары раз дар. Уæд хæдзарæн фыдцæст, хæлæггæнæджы цæстæй тас нæу.
- ◆ Хъуг куы балхæнай æмæ йæ дæ кæрты дуарæй куы бахызын кæнай, уæд ын суанг йæ ног бынатмæ йæ фæдтæ бамæрз, цæмæй дзы йæ раздæры хæдзар ферох уа.
- ◆ Хъуг фыццаг хатт хизмæ куы тæрынц, уæд кæсын хъæуы, цæмæй йæ сæфтджытыл фаджыс æддæмæ ма ахæсса, кæннод йе 'хсыры æрдыгъд хъыгдард æрцæудзæн.

◆ Стур куы уæй кæнай, уæд кæсын хъæуы, цæмæй йæ къæхтыл фаджыс ма ахæсса.

◆ Де стур куы ауæй кæнай, уæд цалынмæ кæртæй нæ ахызт, уæдмæ йын йæ сæфтæгæй фаджысы мур сис æмæ йæ мидæмæ баппар, цæмæй йæ бæркад дæхи уа.

◆ Хъомдоны къæсæры бын цæвæджы саст, кард кæнæ фæрæт куы уа, фос сыл куы хизой, уæд сын цæстæй тас нæу.

◆ Цæмæй хъуджы æхсыры æрдыгъд раздæрау схорз уа, уый тыххæй йæ æрдуц бедрайы сæрыл дзуарæвæрд кæрдтæм. Афтæ æрдуцын хъæуы фыццагзæддаг хъуджы дæр, цæмæй йын йе 'хсыры 'рдыгъд мачи фæцæсты кæна.

◆ Цæмæй ногæлхæд стур йæ раздæры хицаумæ ма лидза, уый тыххæй йын йæ сæфтæгæй истой фаджысы мур æмæ йæ галиу уæхсчы сарты æппæрстой мидæмæ.

◆ Ногæлхæд стур ног хæдзармæ куы бацæуа æмæ кæрты йæ фаджыс куы акала, уæд уый хорзы нысан у.

◆ Цæмæй стурмæ фыдгæнæг тыхтæ æмхиц ма уой, уый тыххæй йæ йæ фаджысæй байсæрд.

◆ Цæмæй хъуджы цæст ма хиза, уый тыххæй йын йæ къæдзилы бастой сырх хæцъил.

◆ Цæмæй цæстыгонд хъуг йæ къæхтыл слæууа, уый тыххæй йæ цавтой хъомгæсы хæлафæй.

◆ Хæдзары лыстæг фосæн фыццаг цы уæрыкк райгуыры, уый хонынц «фосы сæр» æмæ йæ снывонд кæнынц Фæлварайæн. Уыцы уæрыкк æргæвст куы æрцæуы, уæд дзы нæ хынцынц искæй, ома, уый фосы бæркадæн зиан æрхæсдзæн.

◆ Цæмæй цæстыгонд хъугæн йе 'хсыры 'рконд йæ уагыл суа, уый тыххæй йын лæвæрдтой æртæ суадонæй хаст доны удæст дзул.

◆ Цæмæй хъуджы стыр фæздон мачи фæцæсты кæна, уый тыххæй йын йæхи фаджысæй айсæрд йæ фæздон, стæй йæ рагъ.

◆ Хорз фос цæмæй исчи ма фæцæсты кæна, уый тыххæй йын йæ хъуырыл бастой сæрак чиныг, йæ хуылфы та цъиуы фаджыс æмæ æфсæйнаджы хафæнтæ.

◆ Хорз хъуг цæмæй йе 'хсыры конд ма фесафа тыхгæнæг цæстæй, уый тыххæй йын тутырты конд æфсæйнаг цæг йæ хъуырыл бакæн.

◆ Фыс куы ауæй кæнынц, уæд йæ хæдзарæй нæма рахизы, афтамæй дзы стонынц хъуыны мур, цæмæй йæ бæркад сæхи уа.

◆ Фысты кæндæн ахъаз у, фыццаг уæрыкк Уастырджийы номыл куы снывонд кæнынц, уæд уый.

◆ Цæмæй фысты нымæцы цæст ма хиза, уый тыххæй сын се 'хсæн дар сау фыс.

◆ Фыс ирон адæммæ нымад цæуы сыгъдæг фосыл, æмæ дзы кувæн ис Хуыцаумæ æмæ зæдтæм.

◆ Фыстæ хорз куы фæзайынц, бирæ уæрыччытæ куы ваййы, уæд уый амоны, аз бæркаджын кæй уыдзæн.

◆ Сыл уæрыччытæ бирæ куы райгуыра, уæд мæнæуы æрзад хорз нæ уыдзæн, кæд нæл уæрыччытæ гуыра, уæд хортæ тугыл аскъуыдзысты.

◆ Æртæсион фыс хæдзары куы фæзыны, уæд уый бæркадмæ цæуы.

◆ Ног мæйы скастыл уæрыкк куы фенай, уæд амонджын дæ.

◆ Фысты, стæй мыдыбындзыты бæркад фылдæр ваййы, лæвар куы ваййынц, уæд, хъуг та хъуамæ æлхæд уа, уæд рæстмæ ваййы.

◆ Кæд фыны уыныс æлвыд фыс – мæгуырдынад, кæд хъуынимæ – царды хос.

◆ Куыдз у цард æмæ бæркад хъахъхъанæг.

◆ Куыдз цы хæдзары уа, уырдаем хоры бæркад давæг тыхтæ нæ уандынц.

◆ Куыдз уыны, мæрдты бæстæй цы æндæргтæ ссæуы, уыдоны.

◆ Куыдз хæдзары бынмæ дзыхъхъ куы къаха, уæд тагъд уыцы хæдзары хицау мæлдзæн.

◆ Куыдзы ном цы ноггуырдаен раттынц, уымæн мæлынай тас нæу.

◆ Куыйтæ цы ран фæхыл уой, уыцы ранæй сыджыт искамæ куы бакалай, уæд уыдон дæр афтæ хыл кæндзысты.

◆ Куыдз куы фæниуы, йæ хæмхудтæ бынмæ ныккæнгæйæ, уæд исчи мæлдзæн.

◆ Уынджы дзæгъæл куыдз дæ фæдыл куы бафта, уæд дын хорз цæмæдæр цæудзæн.

◆ Куыдз йæ мæлæт куы базоны, уæд хæдзарæй алидзы.

◆ Куыдз дыл куы фæхæца, уæд дзы хъуын стон æмæ, кæм фæхæцыд, уым æй авæр – тагъд адзæбæх уыдзынæ.

◆ Цæмæй куыдз хæдзарæй ма лидза, уый тыххæй йын йæ бæрзæйæ хъуын стон.

- ◆ Фыны куыдз куы фенай, уæд бонай хорз лымæныл æмбæлдзынæ.
- ◆ Куыдз зæрдæ зоны.
- ◆ Куыдз йæ рагбыл куы ратул-батул кæна, уæд уаргæ кæндзæн.
- ◆ Искуыдæм цæугæйæ дыл куыдз куы амбæла, уæд рæстмæ уыздæн дæ цыд.
- ◆ Бинонтæй исчи куы фæсæйгæ уа, æмæ гæды йæ сæргы куы бада, уæд уыцы сæйгæ мæлгæ кæндзæн.
- ◆ Гæды стьолы къах йæ дзæмбыйæ куы тона, уæд боныхъæд ивгæ кæндзæн.
- ◆ Гæды йæхи куы æхса йæ хъусты сæрмæ, уæд къæвда уыздæн.
- ◆ Гæды у хæрам цæрагой.
- ◆ Гæды бæллы йæ хицауы мæлæтмæ.
- ◆ Гæдыйы уæлæуыл чи хъыгдары, уымæй мæрдты бæсты йæ хæстæ исы.
- ◆ Гæдыйы хуылфы хæйрæг бады.
- ◆ Гæдыйы цæст уыны, адæймаг кæй нæ уыны, уый.
- ◆ Гæды кæрдæг куы хæра, уæд уаргæ кæндзæн.
- ◆ Сау гæды хæдзары куы уа, уæд æнæдæндаг сывæллоны хæдзары иунæгæй фæуадзæн ис — тас ын нæу.
- ◆ Гæдыйæн ис авд уды.
- ◆ Гæды куы стымбыл уа, йæ фындз йæ хъæбысы куы бамбæхса, уæд уазалтæ кæндзæн.
- ◆ Гæды йæхи йæ рахиз къахæй æхсы – райсом хур бон уыздæн, галиу къахæй æхсы – уардзæн.
- ◆ Мыстулæджы хуызы хæдзарæн йæ Бынатыхицау рацæуы.
- ◆ Мыстулæг цы хæдзары ваййы, уый амондджын у.
- ◆ Мыстулæг кæй цæсты бату кæна, уый бакуырм уыздæн.
- ◆ Сывæллоны дæндагтæй фыццаг чи рахауы, уый мысты хуынчфы ныппар æмæ зæгъ: «Айс, мыст, ме 'взæр дæндаг æмæ мын дæ фидар дæндаг ратт». Уæд сывæллоны дæндагтæ фидар уыздысты.
- ◆ Нарты бæхты хæйрæджытæ хастой, æмæ сæм диссаджы тых уымæн ис, адæймаджы æвзагæй уымæн дзырдтой.
- ◆ Фыццаг нæртон бæхы мад уыди Донбеттыры чызг Дзёрассæ.
- ◆ Бæх хуырриттытæ куы кæна, уæд уарын уыздæн.

♦ Бæх цæугæ-цæуын уæрдоны куы райхæлы, уæд йæ хицауæн йæ ус хæтгæ кæны.

♦ Бæх цæугæйæ йæ къах куы скъуыры, уæд йæ барæгæн уый амонь, фыдвæндаг кæй кæндзæн.

♦ Хуыцау бæхы схайджын кодта уæларвон тыхæй.

♦ Бæхмæ æмхиц сты хæйрæг æмæ усбирæгъ. Цæмæй йæм уыдон ма цæуой, уый тыххæй йын йемæ сæгъ бæтт – тæрсгæ дзы кæнынц.

♦ Бæхмæ Хуыцауæй лæвард у тыллæгæрзадæн ахъаз кæнын. Кæуылты ацæуа, уым цыдæриддæр хуыздæр зайы.

♦ Мæрдты бæсты дæр фæлдыст бæх кусы, уæлæуыл куыд куыста, афтæ.

♦ Бæхы сæрыкъуыдыр йæ дуары сæрмæ чи фидар кодта, уыдонмæ каст хорз амонд.

♦ Арс раздæр уыд сылгоймаг, фæлæ йыл Хуыцауы зæрдæ фæхудт æмæ йæ арс фестын кодта.

♦ Арс кæддæр сылгоймаг уыд æмæ искæм сылгоймагыл куы амбæлы, уæд æм не 'вналы.

♦ Суар æвдадзы хос кæй у, уый арс сбæрæг кодта фыццаг.

♦ Хуыбиаты мыггаг равзæрдысты арсæй.

♦ Хуыбиатæн арсы фыд хæрын нæ фæччы.

♦ Хуыбиатæй сылгоймагыл арс куы амбæла, уæд ын зæгъæд, æз Хуыбиан дæн кæнæ æз Хуыбиаты чындз дæн, зæгъгæ, — уæд æм арс нæ бавналдзæн.

♦ Арс куы амæлы, уæд мæрдты бæсты сырдтимæ нæ вæййы, фæлæ адæмимæ.

♦ Арс хуыйы æмæ зыгъарæджы бардуаг Хуызджыры у.

♦ Арс адæймаджы ныхас æмбары.

♦ Дæ хæдзары дуары тарвазыл арсы дзæмбы кæнæ ссыр куы бафидар кæнай, уæд фыдгæнæг тыхтæй æдас уыдзынæ.

♦ Арсы дзæмбы сывæллоны авдæны рагъхъæдыл куы бабæттат, уæд æм фыдгæнæг тыхтæ нæ уæнддзысты.

♦ Саджы дзидзайы хъæстæ чи кæны, уый рæсугъд вæййы.

♦ Саджы магъз куы бахæрай, уæд де 'нæниздзинад фидар вæййы.

♦ Мыггаг сæфтмæ куы фæцæуы, уæд райсы, бирæ цот цы сыр кæнæ маргъ кæны, бирæ чи цæры, ахæмы ном. Афтæ уыд Хуымарты хабар. Уыдонæн сæ мыггаг сæфтмæ цыд. Чидæр сын бацамыдта авдæны, дам, хуы бабæттут, æмæ уæ сывæллæттæ

нал мæлдзысты. Уыдон авдæны хуы бабастой æмæ æгæр æлхъывд фæци. Хуы авдæны амард, фæлæ уый фæстæ сæ мыггаджы сывæллæттæ цæрын райдыттой, æцæг сæ мыггаг ссис Хуымартæй.

◆ Хуы у чъизи фос, æмæ дзы кувæн дæр нæй, стæй йæ ном дзурæн дæр нæй фынгыл.

◆ Рувас у хин æмæ кæлæн.

◆ Цалдæр рувасы куы фенай, уæд æнæмæнг дæ хъуыддæгтæ ныссуйтæ уыдзысты.

◆ Иу рувасыл куы амбæлай, уæд рæствæндаг уыдзынæ.

◆ Рувас искай хæдзармæ, кæртмæ куы бацæуа, уæд уым æнæмæнг исты бæллæх æрцæудзæн.

◆ Хъæды бардуаг Хъæдох кæм уа, рувас дæр, дам, уым ваййы, уымæн фæсдзæуинад кæны.

◆ Рувасы къæдзил кæм ауыгъд уа, уым цæстыгæнаджы цæст нæ хизы.

◆ Тæрхъусы дзæмбы авдæны сывæллоны гобаны бын куы уа, уæд ын фыдцæстæй тас нæу.

◆ Рубасты мыггаг рувасæй равзæрд.

Æрæмбырд сæ кодта Тменаты Дзерассæ



АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

МАМИАТЫ Изетæ

АИВАД — УДВАРНЫ РÆЗÆН

(Интегративон урокты цикл)

Урочы темæ: КАФТЫ ÆВЗАГ ПОЭЗИМÆ «ТÆЛМАЦÆЙ»

Эпиграф: «Танец — это потаенный язык души» (Айбит).

Урочы хæстæ: 1) национ уидæгтæ нæ рохгæнгæйæ, фæсивæды дунеон аивадимæ зонгæ кæнын;

2) нывæфтыд дзырды ахадындзинад æмæ гæнæнтæ иртасын;

3) литературæйы теорийы хицæн фарстатæ (аивадон мадзæлттæ) сфæлхат кæнын, сæ нысаниуæгыл сын бакусын.

Урочы фæлыст 1-аг хайы: Адырхаты Светланæйы хуызистытæ кафгæйæ, А. Л. Соколовойы фыст портрет; зындгонд скульптор Еленæ Янсен-Манизеры скульптурæты хуызистытæ: Адырхаты Светланæ Одеттæ æмæ Одиллияйы фæлгонцты; П. И. Чайковскийы балет «Доныхъазты цад»-æй скъуыддзæгтæ;

2-аг хайы: Тугъанты Махарбеджы ныв «Ирон ерысы кафт»; ирон кафты мелодитæ дискыл фыстæй, ансамбль «Алан»-ы архайджыты хуызистытæ концертон равдыстыты рæстæджы;

Хъодзаты Æхсар æмæ Дзаболаты Хазбийы æмдзæвгæты тексттæ къласы интерактивон фæйнæгыл.

Урочы хуыз: Иугонд урок — базоныны нысанимæ — ирхæфсæн мадзæлттимæ.

I. ХÆДЗАРМÆ КУЫСТ СБÆЛВЫРД КÆНЫН (урокты фæстæ тетрæдтæ æрæмбырдкæнгæйæ).

II. НОГ ÆРМÆГ

Ахуыргæнæджы раныхас:

1. Аивад равзæрдис незаманты. Уæдæй нырмæ ногæй-ногмæ агуры æмæ ссары фæндæгтæ адæймаджы зæрдæмæ. Æнусон сты йе сфæлдыстадон хъомыс æмæ нысаниуæг, фæлæ йын рæстæджы æвæллайгæ згъорд ивы йæ мидис æмæ сконд, æфтауы йыл ног къабæзтæ, хъæздыг æмæ вазыгджындæр

¹ Райдайæн журналы ацы азы 1-2, 3, 6-æм номырты.

кæнынц йæ авналæнтæ. Куырм Бибойы кадæгмæ ставд цæссыг чи калдта, уыдоны байзæддаг ныр зонгæ у дунеон аивады синтетикон хуызтимæ дæр: оперæ, театр, балет, симфони, киноаивад æмæ а.д.

1910 аз. Дзæуджыхъæуы цæрджытæ цымыдисæй кæсынц балеты афишæтæм. Цæмæй хæйрæг сты, артисты мыггæгтæй иу, Горская — уый нотариаты кусæг Гæздæнты Данелы чызджы псевдоним кæй у. Аврорæйы (ахæм ном ыл сæвæрдтой 1894 азы) йæ ныййарджытæ Мæскуымæ арвыстой гимназы ахуыр кæнынмæ. Фæлæ чызг фыццаг хатт балет куы федта, уæд йæхимидæг скарста: цыфæндыйæ дæр мын балеринæ æнæ суæвгæ нæй. Æмæ йæ дзырд сæххæст кодта. Ныййарджыты сусæгæй ныууагъта гимназ æмæ фæлварæнтæ радта балеты училищемæ. Сæхимæ та фæхабар кодта, зæгъгæ ма гимназы фæстæ хъавын дантисты курсытæ фæуынмæ. Райдыдтой балетаивады сусæгдзинæдтыл иттæг зын, фæлæ удцырынæй кусыны азтæ. Уый фæстæ Уæрæсейы горæтты гастрольтæ. Фыццаг æнтыстытæ, балетдзауты райгæ цæсгæмттæ, нæргæ кълухæмдзæгъд... Æмæ мæнæ æрхæццæ ис йæ райгуырæн зæхмæ, йæ царды тæккæ ахсджиагдæр æмæ бærнондæр концертон равдыстмæ. Æрцыдис сусæгæй, йæ æмкафæг Всеволод Головченкоимæ. Аврорæйы хæларттæ концертдзауты ахсæн билеттæ лæвар ахæлиу кодтой. Фыццаг рæнхъы бынæттæ, сæ зæрдæ æппын ницæмæ фехсайдта, афтæмæй бацахстой Гæздæнты бинонтæ.

Уый уыдис XX æнусы райдианы. Дзæуджыхъæуы, Терчы облæсты культурон центры, рапарахат сты литературæ æмæ аивады традицтæ. Фæлæ суанг фæлтæрд театралтæ дæр цæттæ нæ разындысты классикон кафты фæткмæ. Балеткафæджы æрдæгбæгънæг буары уындæй бирæтæ фæкуыддæр сты, уæлдайдæр ма, кафæг чызг се ‘мзæххон у, уый куы базыдтой, уæд! Стыр худинагæн айстой хабар Гæздæнты мыггаг. Сæ хистæр — Аврорæйы фыдыфыды амындмæ æмгуырай сыстадысты æмæ залæй, мæстæй цæхæртæкалгæ, рацыдысты.

Аврорæ уæдæй фæстæмæ Дзæуджыхъæумæ никуыуал æрцыдис. Афтæмæй, æртын дыууæаздыдæй, йæ къабæзты æмæ Ирыстоны мысгæйæ, Парижы йæ цардæй ахицæн ис.

Ахæм уыдис фыццаг ирон балеринайы хъысмæт.

Фæлæ цард иу ран нæ лæууы, рæстæджы цыдимæ ивынц

æгъдæуттæ дæр. Нарты Ацæмæзы уадындзы цагъд-иу нæ мифон фыдæлтыл *базыртæ басагъта*, адæймаг æрдзы цардæгас нуар кæй у, ууыл сæ æууæндын кодта. Ныр, XX æнусы кæрон, ахæм уавæры уынæм Хъодзаты Æхсары лирикон геройы. Нæ ‘мзæххон номдзыд балеринæ Адырхаты Светланæйы кафт уымæн у цины, амонды суадон (æмдзæвгæ «Кафæг чызг» ис 11 къласы программæйы).

Дарддæр æмбæлы цыбыртæй радзурын Советон Цæдисы адæмон артисткæ (1984) Адырхаты Светланæйы тыххæй: дæс æмæ ссæдз азæй фылдæр кафыдис Стыр театры сценæйы. Цы балетты архайдта, уыдоны æхсæн сæрмагонд бынат ахсынц Одеттæ æмæ Одиллияйы, Æрхуы хохи æфсины, Заремæйы («Бахчисарайаг фонтан») æмæ бирæ æнд. сæйраг партитæ. Йæ æвæджиауы курдиатæн табугæнæг уыдысты Мæскуы æмæ Ленинграды (ныры Санкт-Петербурджы), нæ бæстæйы æндæр горæтты аивадуарзджытæ; Японы æмæ Италийы, Египеты, Мексикайы, Инди æмæ Бирмæйы, Францы æмæ Англисы, Кубæйы, Сирийы æмæ Турчы, Румынийы, Югославийы, Венгрийы æмæ Австрийы зæрдиаг къухæмдзæгъд кодтой Светланæйæн. Фæлæ йын æппæтæй зынаргъдæр у, райгуырæн зæххыл йе сфæлдыстадон æнтыстмæ цы цæстæй кæсынц, уый: Ирыстон алкæддæр сæрыстыр уыд йæ номдзыд хъæбултæй, Светланæ се ‘хсæн æрттивы стъалыйау.

Хъодзаты Æхсар. КАФÆГ ЧЫЗГ

*ССР Цæдисы адæмон артисткæ
Адырхаты Светланæйæн*

Глюкы мелоди *сæлфынагау* ризы.
Рагон мысинаг æрыхъал и, риссы.

Федзæм и дуне: дыууæйæ сты залы —
чызджы цур уадындз зæрин зæлтæ згъалы.

Хоны йæ дардмæ: фæнда йæ, нæ фæнда, —
Хуры æлвæст тын уызæнис йæ фæндаг.

Талынг, фынай цадай арвмæ ыстахтæ,
удхæрæн *фидыц*. Ныр стъалыйы ‘ртах дæ.

Арф цады аздади де ‘рттывд, дæ тæмæн.
Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...

Залы дыууæ уды: чызг æмæ уадындз;
стъалыйæ стъалымæ цины тын уафынц.

Дзырдуатон-фразеологион куыст:

Базыртæ садзын — разæнгард кæнын; вдохновлять (букв. открывать).

Æдзæм уын — æгуыппæг, æнæсым уын.

Зæрин — сызгъæрин.

Удхæрæн фидыц — зæрдæскъæфæн, зæрдæагайæн фидыц.

Уафын — ткать, плести; тын уафынц — букв. «плетут лучи/ ткань».

Текстыл куыст. Æмдзæвгæйыл æрдзурыны размæ ахуыргæнæг бамбарын кæндзæнис, авторы фиппаинагмæ гæсгæ, уадындз ам кæй у иумайагæй музыкайы символ. Кристоф Глюк зындгонд у куыд классицизмы эстетикайы фæдон, йæ оперæты сюжетты ахсджиаг бынат ахсы уарзты драматизм, фæлæ дзы автор йе ‘ргом фылдæр здахы героикон цауты равдыстмæ. Уæрæсейы балеты аивад, зæгъæн ис, райдыдта Глюкы «Орфей æмæ Эвридикæ»-йæ, 1673 азы. Фæлæ Хъодзаты Æхсары æмдзæвгæйы цы «Глюкы мелодийы» кой ис, уымæн йæ автор æцæгдзинадæй Глюк нæу. Стыр театры балетмейстер, ССР Цæдисы адæмон артист, Асаф Мессерер номдзыд чехаг (æндæр хъуыдымæ гæсгæ, немыцаг) композиторы музыкайыл ныффыста чысыл кафæн миниатюрæ æмæ йæ рахуыдта «Мелоди». Ахуыргæнæг æппæт уыдæттæ куы бамбарын кæна, уæд æмбæлы байхъусын (гæнæн куы уа, уæд та хуыздæр у бакæсын) Глюкы музыкайы бындурыл фыст концертон миниатюрæ-дуэтмæ.

Уый фæстæ ралæудзæнис текст аив кæсыны рад. Бацархайын хъæудзæнис раст хъæлæсы уаг равзарын, цæмæй скъоладзаутæ банкъарой æмдзæвгæйы музыкалон ритм æмæ интонаци, йæ лирикон-романтикон здæхт. Уымæн ноджы æххуыс сты **фæрстытæ:**

1. Цавæр зæрдæйы уаг уæм сæвзæрын кодта Æхсары æмдзæвгæ? Исты йæ иу кæны Мессереры «Мелоди»-имæ? Куыд æй ис рахонæн йæ жанрон æууæлтæм гæсгæ? (Нæ разы ис *æмдзæвгæ-равг*: дзырдæуы дзы, номдзыд балеринайы кафт лирикон героийы цы æнкъарæнты ахæсты баппæрста, ууыл.

Æмдзæвгæ æмзæл у «Глюкы мелодимæ», цыма иу уацмысы дыууæ хайы сты, раст афтæ).

2. Куыд æмбарут ацы ныхас: «Аивад адæймагыл базыртæ басагъта»? (Лирикон герой æгасæй дæр ис уæлтæмæны уацары, ферох æй ис, залы кæй бады, уый; афтæ йæм кæсы, цыма уæларвты тæхы («*Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...*»)).

3. Лирикон геройы цæсты раз æмæ йæ хъуыдыйы цы нывтæ систынц, уыдон куыд баст сты æцæгдзинадимæ? (Реалон не сты, фæлæ равзæрдысты йæ поэтикон зæрдæйы уагæй).

Уацмысы мидисыл кустæйæ, скъоладзаутæ цадæггай æрцæудзысты цымыдисаг хатдзæгмæ: авторы йæ ныффыссынмæ æрмæст Асаф Мессереры миниатюрæ не сразæнгард кодта. Ахуыргæнæг бафæрсдзæнис, æмдзæвгæмæ байхъусгæйæ ма цавæр хореографион уацмыс ауадис сæ цæстытыл, уымæй. Иумæ ссардзысты тексты, сæ хъуыды сын П. И. Чайковскийы балет «Доныхъазты цад»-мæ чи здахы, ахæм цæвиттонтæ («*Талынг, фынаей цадæй арвмæ ыстахтæ... Арф цады аззади де 'рттыва, дæ тæмæн*»). Уыйадыл хуыздæр бамбардзысты æмдзæвгæйы кæцыдæр «талынггомау» бынæттæ. Уыдон та, мæ хъуыдыйæ, баст сты, Адырхаты Светланæ П. И. Чайковскийы балеты дыууæ (урс æмæ сау доныхъазы) партийы кæй кафыдис, уыцы уавæримæ. Одеттæйы фæлгонц райхæлы, зæгъæм, мæнæ ацы рæнхъыты: «чызджы цур уадындз зæрин зæлтæ згъалы. Хоны йæ дардмæ: фæнда йæ, нæ фæнда, — Хуры æлвæст тын уыздæнис йæ фæндаг». Уымæн æмæ спектакльмæ кæсджытæй алчидæр зоны: фыдгæнæг æвзонг чызджы доныхъаз фестын кодта, фæлæ йæ хинтæ æмæ кæлæнтæ фехæлдзысты, Одеттæ ссардзæнис принц Зигфриды уарзт. Комкоммæ «доныхъазы темæмæ» ахæссæн ис æмдзæвгæйы иннæ рæнхъ дæр («*Талынг, фынаей цадæй арвмæ ыстахтæ*»): Одеттæ Зигфридимæ фыццаг хатт фембæлдис æхсæвыгон цады был, мæйы мæнг рухсмæ. Фæлæ, зæгъæм, дзырдтæ «*Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...*» Урс Доныхъазыл — миддунейæ рæсугъд æмæ уæздан, фæлæ цардæй æфхæрд Одеттæйыл — нал фидауынц. Растдæр сæ уайд ахæссæн Одиллиямæ, — номхуындæй, Зигфриды асайыны фæндимæ йын йæ уарзны хуыз кæм райста, уыцы кафты сценæмæ.

Ацы ран скъоладзауты зæрдыл æрлæууын кæнын æмбæлы спектаклы архайды сæйраг цаутæ:

Фыццаг архайд. Принц, йæ æххæсткары кæй бацыдис, уый фæдыл стыр хъазтизæры хуынд уазджыты æхсæн йæхицæн хъуамæ равзара къайаг. Дыууæизæрастæу Зигфрид æнæн-хъæлæджы бафты сæ мыггагон галуанмæ æввахс цады былмæ. Фены Одеттæйы, базоны йын йæ æрхæндæг сусæгдзинад æмæ йæ бауарзы. Хæры ард, йæ зæрдæ йыл кæй никуы сивдзæнис, кæй йæм æрбаздæхдзæнис, уый тыххæй.

Дыккаг архайд. Циндзинад æнхъæвзы фыдæлтыккон галуаны, иу кафт ивы иннæйы. Æвиппайды хъазтизæры рагацаухыгъд фæтк фехæлы — фæзындысты æнæхуынд уазджытæ — кæлæнгæнæг Ротбар йæ чызгимæ! Мæнæ куыд фыссы уый тыххæй Адырхаты Светланæйы биограф æмæ йæ аивад иртасæг Е. Луцкая: «Подобно дивному ароматному цветку расцвела Одиллия среди полуночного бала... Она приносила на подмостки леденящий, влекущий блеск тайны...». Йæ кафт, зæгъы дарддæр, уыдис «кæлæнты æнæхъæн ритуал, йæ нысан — принцыл зæрдырох бафтауын, доныхъазты цады был цы федта æмæ цы банкъардта, уый дзы бынтондæр цæмæй ферох уа... Уацмысы кæронбæттæн хайы Одиллийы уынаем, йе стыр уæлахизæй иттæг райгæйæ. Йæ тымыгъджын нæрæмон кафтæй æмбарын кæны, дунейы йæхи æмсар адæймаг кæй нæй, йе — йæ кæлæнтæн чи ныффæраза, ахæм».

Æртыккаг архайд. Уыцы рæстæг Одеттæ та ис бынтон æндæр уавæры: принц йæ дзырдыл сайдæй рацыдис, æмæ æрхæстæг кæны чызджы мæлæт... Æцæг, боныцъæхтыл алцыдæр сбæлвырд уыдзæнис, æппæтхъом æмæ æнусон уарзондзинады апофеозæй фæуыдзæнис балеты фæстаг архайд. Рæстдзинады уæлахизимæ ивы Одеттæйы уаг дæр, фæлæ йæм ницы ис Одиллийы адзалхæссæг, налат монцтæй. Чызджы зæрдæ дзæг у сабыр æмæ уæздан æнкъарæнтæй, Хъодзаты Æхсары лирикон герой дæр ын уымæ гæстæ ахæм аргъ кæны: «Залы дыууæ уды: чызг æмæ уадындз; стъалыйæ стъалымæ *цины тын уафынц*».

Абарстон метод ахуыргæнæджы къух аразы дыууæ хуызы: иуæй, хуыздæр æмбæрст цæуы æмдзæвгæйы равг æмæ мидис, иннардыгæй, скъоладзаутæ ахуыр кæнынц музыкæ æмæ балетон кафты æвзаг æмбарыныл дæр.

Ахуыргæнæг ацы куыст куы баххæст кæна, уæд рахизæн ис æмдзæвгæйы мидис æмæ аивадон фæрæзты фæдыл беседæмæ.

III. БЕСЕДÆ:

1. Бакæсæм фыццаг строфа: «Глюкы мелоди *сæлфынæгау* ризы. Рагон мысынаг æрыхъал и, риссы». Куыд æмбаргæ сты ацы рæнхъытæ?

Автор фæзыгон сæлфынæгимæ цы «ризгæ» мелоди бары, уый, æвæццæгæн, элегион зæлтæй уæфт у; лирикон геройы зæрдæйы хуымæтæджы не ‘рыхъал кодта цавæрдæр «рагон» (кæд, мыййаг, æвзонджы бонтимæ баст?) мысынаг, æхцон рис ыл чи æфтауы, ахæм.

2. Æхсары ацы рæнхъытæ уын уæ зæрдыл цавæр æнгæс уавæр æрлаууын кодтой? (Цæрукъаты Алыксандры «Рох сим-фони»).

Уый у литературон реминисценци, афтæ мæм кæсы, автор дзы зонгæ-зонын спайда кодта, цæмæй нын бамбарын кæна, Алыксандры æмæ йæхи æмдзæвгæйы лирикон геройты æхсæн удхæстæгдзинад кæй ис, уый.

3. «Мысынаг... риссы» — куыд хуыйны ацы аивадон фæрæз? (Метоними. Æцæгдзинадæй поэт дзуры, мысынаг ын йæ зæрдæ кæй фæриссын кодта, ууыл).

4. Куыд æмбарут ацы рæнхъыты мидис: «Федзæм и дуне: дыууæйæ сты залы — чызджы цур уадындз зæрин зæлтæ згъалы. Хоны йæ дардмæ: фæнда йæ, нæ фæнда, — Хуры æлвæст тын уыдзæнис йæ фæндаг». (Сценæйы фæзындис балеткафæг чызг, æмæ зал уысмæ фегуыппæг ис. Музыкайы æнкъард мелодийы фæзындысты ныфсы æмæ рухс фидæныл æууæндыны зæлтæ. Уыдон баст сты сюжеты амондджын финалимæ).

5. Æмдзæвгæйæ цы цитатæ æрхастам, уым та цавæр аивадон фæрæзыл æмбæлæм? (Предмет удджын кæнын: чызг æмæ уадындз куыд дыууæ удгоймаджы).

6. Райсæм иннæ строфа: «Талынг, фынай цадай арвмæ ыстахтæ, удхæрæн *фидыц*. Ныр стъалыйы ‘ртах дæ». Исты уæм дзы æнахуыр кæсы? (Кафæг чызджы поэт хоны «стъалыйы ‘ртах»). Куыд хуыйны ацы фæзынд? (Метафорæ). Скъоладзаутæ сæ зæрдыл æрлаууын кæндзысты, цы у метафорæ, уый; кæрæдзийы дзуаппытæ æххæстгæнгæйæ райхалдзысты æмдзæвгæйы йæ уæрæх нысаниуæг (1. Номдзыд артистка Адырхаты Светланæ — балетаивады сценæйы стъалы; 2. Софитты рухсмæ кафæг чызджы тæмæнкалгæ фидыц æвдисæг дзырдбаст; 3. «Базырджын» кафты поэтикон аналог).

7. Музыкаә әмә чызджы кафты фәрцы цы аргъауы дунемә бахауәм, уый равдисынаен ма цавәр аивадон фәрәзтә сты әххуы? (Поэтикон абарст: «Глюкы мелоди сәлфынагау ризы»; ритмикон паузәтә (цезурә).

8. Бакәсут фәстаг строфа: «Залы дыууә улы: чызг әмә уадындз; стьальийә стьальымә *цины тын уафынц*». Цы йын дәтты поэтикон фидыц? (Скьолодазутә әнцонәй бацамондзысты олицетворени («Залы дыууә улы: чызг әмә уадындз»), метафорәйы («цины тын уафынц») әмбәхст абарст дәр рахатдзысты, фәлә йын йә мидис иухуызон нә рафәлгъаудзысты).

Хъуыдыйады сиу сты олицетворени әмә, цалдәр хуызы кәй бамбарән ис, ахәм метафорә. Музыкаә әмә кафт адәймаджы зәрдәйы цы цины әнкъарән әвзәрын кәнынц, уый поэтмә, гәнән ис әмә фәкәса хәлуарәджы тынау хызгонд нывәфтыд әмә рог; йе, чи зоны, дзырд цәуы хуры сызгәрин хъарм тынтыл (кәс: «Хуры әлвәст тын уызәнис йә фәндаг») кәнә мәйы — «стьальийә стьальымә» нывәст — әвзистхуыз рухсыл. Куыд фәнды уәд, уәддәр бәлвырд у, поэты къухы бафтыдис диссаджы фидыцджын фәлгонц — цины метафорә — снывәндын.

9. Ныр та нә хъус әрдарәм, әмдзәвгәйы хицән ныв-эпизодтә цы фәткыл райхәлынц, уымә. Цы нысаниуәг сын ис?

Ләмбынәг куы әркәсәм, иу ныв иннәйы куыд ивы, уымә, уәд дзы фендзыстәм лирикон геройы зәрдыуаджы алыхуызон фәлтәртә: 1. «Рагон мысинаг» ын сног кодта йә улы хъызәмар; 2. Кафәг чызджы аивад ыл уыйбәрц сахадыдта, әмә йә уәнгты тых асастис; 3. Музыкаә әмә чызджы кафтмә йә зәрдәйы «цины тынтә» ахъардтой («...чызг әмә уадындз стьальийә стьальымә *цины тын уафынц*»), райхәл дзы сты рух бәллицтә. Фәстаг уавәры тыххәй комкоммә ницы загъд цәуы, фәлә йыл дзурәг сты әмдзәвгәйы рәнхъытә «Арвмә нә сайы дә худын, дә кәлән...».

10. Беседә балхынцъ кәнәм уацмысы идеяйә. Куыд уәм кәсы, цавәр у? (Балеты аивады аләмәты фидыц равдисын).

11. Иу хатт ма ләмбынәг әркәсәм, куыд әвдыст цәуы уыцы фидыцы хъомыс, адәймаджы кәцы әнкъарәнтәм арәст у? (рис, дис, цин, бәллиц, эстетикон әхсызгондзинад әмә а. д.). Уә хъуыды бафидар кәнүт әмдзәвгәйә цитатәтәй.

— Гъе, афтә курдиатджын автор поэтикон дзырды руаджы

ирд æмæ хигъæдонæй æвдисы, балеты аивад æм цы æнкъарæнтæ сæвзæрын кодта, уыдон.

Фæрстытæ æмæ бакусинагтæ:

1. Ноджы ма иу хатт аив бакæсæм æмдзæвгæ. Цы зæгъдзыстут йæ зæлынады тыххæй? (Йæхæдæг у музыкайы хуызæн).

2. Куыд хъуыды кæнут, цæмæй æвзæры уыцы музыка? Раст дзуапп раттынæн хъæуы зæрдыл æрлæууын кæнын, цы хонæм стилистикон фигурæ æмæ цы у йæ нысаниуæг. (Стилистикон фигурæ у латинаг дзырд, амоны — фæлгонц, хуыз) — ныхасы хицæн синтаксисон арæст. Фыссæг дзы фæпайда кæны аив ныхас фенгасджындæр кæнынæн. Стилистикон фигурæтæ сты: инверси, риторикон фарст, антитезæ, æмхуызон райдайæнтæ, иугæндзон кæрæттæ æмæ æнд.).

3. Ацы æмдзæвгæйы ахæмæй исты ис? Зæгъæм, антитезæ? («Талынг, фынай цадæй арвмæ ыстахтæ...»; «Арф цады аздади де ‘рттывд, дæ тæмæн. Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...»). Æмæ цымæ æмдзæвгæйы йæ сæр цæмæн бахъуыдис? (Талынг цад æмæ стъалыджын арв ныхæй-ныхмæ æвæргæйæ, автор фæсномыгæй дзуры тар æмæ рухсы, хорз æмæ фыды æхсæн ныхмæлæуды, зæрдæмæдзæугæдæр кæны, Адырхаты Светланæ кæй парти кафы, уыцы Одеттæйы — рухсы минæвары фæлгонц).

4. Ссарут тексты æмхуызон райдайæнтæ (анафорæ) æмæ сæ уæ тетрæдтæм рафыссут. (Зæлон анафорæтæ: «Хоны йæ дардмæ: фæнда йæ, нæ фæнда, — Хуры æлвæст тын уыдзæнис йæ фæндаг»; «Арф цады аздади де ‘рттывд, дæ тæмæн. Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...»).

5. Цавæр нысаниуæг ис Æхсары æмдзæвгæйы аллитерацийæн? Ссарут æмæ рафыссут уæ тетрæдтæм дæнцæгтæ; фæлхат чи цæуы, уыцы зæлты бын бахахх кæнут. (Аллитерацийы фæрцы æвзаджы аивдзинад тыхджындæр кæны. Фыццаг æмæ дыккаг строфаты мыртæ д, з-йы фæлхатæй нæм хъуысы Глюкы (Чайковскийы) мелодийы аив («зæрин») зæлты ризын, æртыккаг фæндзæм строфаты мыртæ ф, с æмæ мырты æмиуад рт, ст (сть) цы дзырдты фæлхат цæуынц (сæлфынагау, фæдзæм, фынай, фидыц, стахтæ, ртах æмæ а.д.), уыдоны фæрцы нæ цæстыл уайы фынты æнахуыр фидыцджын, кæлæнгæнæг, æнæ иу стыф дунæ).

6. Стыр уырыссаг поэт Аннæ Ахматова афтæ дзураг уыдис: «Рифмæ — базыртæ». Цы зæгъдзыстут сымах та Хъодзаты

Æхсары æмдзæвгæйы рифмæ æмæ ритмы тыххæй? (Музыкалон ритм, зæланг æмкъул рифмæ, йæ схемæ — аа).

IV. Урочы хореографион хай.

Скъоладзаутæ бакæсдысты П. И. Чайковскийы балет «Доньхъазты цад»-æй Адырхаты Светланæйы кафты фрагменттæм (хуыздæр уыздæнис: 2-аг архайды адажио æмæ 3-аг архайды па-де-де). Ахуырғанæджы æххуысæй сын сæ мидис рафæлгъаудзысты. Ахуырдаутæ бафиппайдзысты, Светланаæ Одеттæ æмæ Одиллийы партитæ æрмæст кафгæ кæй нæ кæны, — ирд фæлгонцаразæн фæрæз ын у буары (гуыры) змæлды æмæ «базырджын» къухты «зарæг».

Ахуырғанæгæн æххуысæн балеты аивад иртасæджы комментаритæ 1-аг архайдмæ:

«Печаль Одетты (1-аг архайды. — М.И.) — проникновенная, неизбывная — не вызывала жалости. Самый ее рассказ (ибо адажио лебединого акта принято трактовать как рассказ героини о злоключениях ее двойной жизни) вовсе не звучала жалобой. Голова, руки, стан выпевали свою мелодию. Не скорбно никли долу, а во всей царственной и нежной девической красе представляли перед изумленным Зигфридом. В исповеди Одетты звучало торжество сердца, которому дана радость открытия другому сердцу. В этой нечаянной радости жила глубочайшая человечность.<...> Принц поражался прежде всего кратким «репликам», из которых слагался выход Одетты. Даже ему — юноше романтическому и мечтательному — невозможно было догадаться, что подле фамильного замка с роскошными придворными свитами, вальсами и полонезами, рядом с галантностями балетных мадригалов существует облеченное в танец понятие Прекрасного. Прекрасная плоть, озаренная сиянием прекрасной души — такой была юная лебединая царевна.

Одетта во что бы то ни стало, всегда и обязательно должна испугаться Зигфрида. Так пугается лебедь выстрела из арбалета, так пугается природа вторжения человека. Столь обязательное, предписанное музыкой, либретто теперь наполнялось несколько иным, чем обычно, подтекстом. И взгляд украдкой из-под руки, и некое «тремоло» (дрожание — М.И.) корпуса и ног, и внутренняя борьба меж желанием скрыться и жаждой остаться, и трепетанье в чутких руках принца — все это было. Но во всем этом появилось и сознание собственной власти над пришельцем. Он, пожалуй, в большей мере, чем она, был повержен

в бездны смятения и страха: восхищаясь Лебедью, принц страшился за исход роковой встречи, за вверенную ему судьбу, за хрупкость и иллюзорность счастья.

От начального запева адажио, сквозь нескончаемую кантилену (певучую мелодию. — М.И.) признаний, клятв, откровений — до завершения диалога Одетты и Зигфрида Адырхаева высвечивала, усиливала тему величия души, неподвластности злу, непокорности фатуму»;

3-аг архайдмæ: «Груз горя, груз только что сделанных открытий, конечно же, оттягивал ее, сковывал незримыми цепями. Но Адырхаева-Одетта словно порывалась рассеять плотную мглу обманов и предательств, словно сбрасывала своими открытыми руками все, что разделило ее с Зигфридом. Над ней не властен был страх близкой гибели. В самом деле, что значила гибель в сравнении с ложной клятвой? Страшнее оказывалось само предположение, будто Зигфрид не вернется сюда, к озеру.

<...>Одетта металась среди подруг не в предчувствии грядущей бури. Буря, явственно излагаемая оркестром, совершалась не только в сценических эффектах, но в глубинах душевного мира героини. Ею владело лишь ожидание. <...> Она ожидала своего героя вовсе не затем, чтобы осчастливить великодушным прощением. И не затем, чтобы укорить его траурным настроением лебединых рядов. Адырхаева позволила себе роскошь отступить от всех четко зафиксированных сюжетных ходов. Она услышала в музыке совсем иное, совсем свое: неодолимое желание увидеть Зигфрида. <...>Одетта, подхваченная вихрем, словно легкий лист, почти летела над сценой. Ранимая, ломкая, она дышала победительной красотой. Кульминацией действия становилась не мизансцена прощения, не борьба принца со Злым гением, но первый момент встречи с Зигфридом. Одетта встречала его в ореоле счастья. Трепет, вибрация, смятение движений сменялись умиротворенной гармонией. И распростертая ниц, бездвижная Одетта не «падала в обморок» под натиском шторма, но затихала от избытка, от полноты чувств. Апофеозом любви — крылатой, вознесенной над прозой обыденности, всесильной и вечной — звучало последнее действие» (Е. Луцкая).

Кæронбæттаны скъоладзаутæ абардзысты поэतिकон æмæ хореографион уацмыстæ æмæ, кæрæдзийы дзуаппытæ æххæстгæнгæйæ, радзурдзысты, цавæр æнкъарæнтæ сам сæвæрын кодтой хицæнтæй æмæ иумæ.

Кæд рæстæг амона, уæд байхъусдзысты, æндæр адæмыхæттыты минаярттæ аивадыл цы æмдзæвгæтæ ныффыстой, уыдонæй цалдæрмæ æмæ съл æрдзурдзысты (Зæгъæм, М. Лермонтов. Звуки, Я. Полонский. Музыка, С. Надсон. Rêverie, А. Блок. Из цикла «Арфы и скрипки», П. Верлен. Искусство поэзии, А. Мюссе. «Когда в тоске немых страданий», Н. Матвеева. Музыка, Е. Винокуров. Дитя, М. Алигер. Танец маленьких лебедей).

Урочы 2-аг хай: ИРОН КАФТ

Ахуыргæнæджы раныхас:

2. Хъодзаты Æхсары лирикон герой зæрдæскъæф фæцис не ‘мзæххон балеринæ Адырхаты Светланæйы курдиатæй. Уæд ирон кафт та цавæр æнкъарæнтæ æвзæрын кæны?

«Цæхæрцæст лæппуты уæнгты цæрдæг фезмæлд — ныфс æмæ хъаруы гуырæн. Зæрдæйы цыдæр æнахуыр хъарм уылæн анхъæвзы гуырвидауц чызджыты уæздан рацыдæй. Цыма фæндырæй нæ, фæлæ уыцы æмбисонды æхцон зæлтæ се уæнгты змæлдæй гуырынц. <...>Раст цыма уæлтæмæны базыртыл ленк кæнынц, раст цыма зæдтæ сты сæ ирон урс уæладарæсы, сценæ та зæдбадæн у...». Уый поэт Абайты Эдуарды цæстæй акастыстæм ирон кафты аивадмæ.

Ныр та байхъусæм Дзаболаты Хазбимæ.

(Æмдзæвгæ арф банкъарыны ахсджиаг нысаниуæг ис текст хъæугæ интонаци æмæ æмбæлгæ зæрдъуагимæ бакæсынæн, йæ мидис ын æмткæй раст рафæлгъауынæн. Скъоладзаутæй исчи (ахуыргæнæг рагацау кæй бацæттæ кодта, ахæм) аив кæсы æмдзæвгæ, уый фæстæ йæ, дæлдæр цы фæрстытæ æмæ бакусинæгтæ лæвард цæуы, уыдоны æххуысæй лæмбынæг равзæрдзысты, цæмæй бамбарой авторы сфæлдыстадон фæнд (цы дзы зæгъынмæ хъавыдис, уый).

Дзаболаты Хазби. ИРОН КАФТ

Цыма марынмæ тæрхонгонд
Цыд фæстаг балцы æрвыст,

Уыйау сабыр айзæлд «Хонгæ»,
Зарæг хъарæг-зæлтау рызт.

Фæлæ нæй рæстæг кæуынæн,
 Куыд хъыг сайæн у æрмæст,
 Цард, цæрын кæй фæнда, уымæн
 У фæстаг улæфтмæ хæст.

Æмæ хъарæг-зард фæхъус и,
 Сцырын фæндыры зыр-зыр,
 Арвæй зæхмæ рауагъд къусы
 Кафæг уарийау низзылд.

Ссыгъди цæстыты зæрин арт,
 Цæнгтæ айтынг кодта: «Гъæйтт!»
 Цыма базырджын сæрибар
 Сыстад царддæттæг зæххæй.

Ныфс, хъарухæссæг æххуысау
 Стынг и рог æмдзæгъд: «Æрц-ц! Æрц-ц!»
 Цыма тохы фæзæй хъуысы
 Ссад фæринк кæрдты къæрцц-къæрцц.

Дзырдуатон куыст:

Куыд — плач.

Арвæй зæхмæ рауагъд къусы — ома, хъазты зылды.

Ссад — сцыргъгонд.

Фæринк — æхсаргард.

Фæрстытæ æмæ бакусинагтæ:

1. Цавæр æнкъарæнтæ уæм сæвзæрын кодта æмдзæвгæ?

2. Ссарут «хонгæ кафт» лирикон героймæ цы зæрдæйы уаг æвзæрын кæны, уыцы рæнхъытæ («Цыма марынмæ тæрхонгонд Цыд фæстаг балцы æрвыст», «Зарæг хъарæг-зæлтау рызт»). Цæуыл дзурæг сты? («Хонгæ»-йы дæргъвæтин «хъарæг-зæлтæ» лирикон героймæ гуырын кæнынц, ирон адæмы рагцардимæ баст ассоциацитæ. Фæндыры хъæлæс ризы зæрдæйы тæгтыл, æфтауы йæ æрхуым сагъæсыл).

3. Æркæсут Дзаболаты Хазбийы æмдзæвгæйы композицимæ. Цавæр дыууæ хайыл æй адихгæнæн ис йæ ритмы æууæлтæм гæсгæ? («Ирон кафт»-ы ритмы ивæнтæ æвдисынц, «Хонгæ»-йы сабыр уæздан мелоди тымбыл кафты «æрц-тохмæ» куыд рахизы, уый).

4. *Æмдзæвгæйы 2-аг хайы куыд аивта кафты ритм?* (Кафæг лæппу æнæхъæнæй дæр фестадис æхсидгæ æнкъарæнты къуыбар: «уарийау ныззылд» йæ мидбынаты, зынджы стъæлфæнтау — йæ цæстыты æрттынд («ссыгъди цæстыты зæрин арт»). Йæ бакаст, йе уæнгты айтæй хъазты адæммæ (æмæ уыдонимæ чиныгкæсæгмæ дæр) æрбахæссы цæхæркалгæ экспрессийы улæфт.).

5. Ссарут абарстытæ æмдзæвгæйы дыккаг хайы. (Хазбийы лирикон героймæ хъазты цы рог æмдзæгъд стынг ис, уый хъуысы «цыма... ссад фæринк кæрдты къæрцц-къæрцц», у йын «ныфс æмæ хъарухæссæг æххуысау». «Уарийау» цæнгтæтыгъдæй ерысæй кафты чи бацыдис, уый та свæйы «базырджын сæрибары» поэтикон аналог).и.

6. Ацы абарстытæ фыццагтæй цæмæй хицæн кæнынц? (Сæ динамизм æмæ экспрессийæ). Цы у сæ нысан? (Æххуыс сты кафты цырен змæлд æмæ нæргæ къæрццæмдзæгъд равдисынæн, цæмæй, лирикон геройы цæстытыл цы тохы нывтæ уайы, уыдон хуыздæр банкъарæм).

7. Цавæр эпитеттæй пайда кæны автор æмæ цы нысанимæ? (*зæрин арт, базырджын сæрибар, цардæттæг зæхх, хъарухæссæг æххуыс*).

8. Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, цы у инверси. (Поэтикон ныхасы фæзилæн: дзырдтæ хъуыдыйады кæрæдзийы фæдыл куыд æвæрд вæййынц, уыцы фæтк фехалын. Зæгъæм, сæйрат сæвæрын зæгъинаджы фæстæ, бæрæггæнæн — бæрæггæнинаг дзырды фæстæ æмæ а.д.).

9. Бакасут æмдзæвгæйы фыццаг строфа. Инверси дзы ис? Хъуыдыйад ныхасы æрдзон фæткыл рацаразут («Хонгæ» айзæлд сабыр, Зарæг рызт хъарæг-зæлтау, цыма марынмæ тæрхонгонд æрвыст цыд фæстаг балцы, уыйау»).

10. *Æрхæссут ма ноджы ахæм дæнцæгтæ. Куыд аивы поэтикон ныхас?*

11. Уæдæ цавæр у амынд хъуыдыйæдты инверсион арæзты нысануаг (Инверси цæстуынгæдæр кæны уацмысы динамизм).

12. *Æмдзæвгæйы ссарут æвастхæртæ æмæ зæгъут, цы пайда сты.* (Кафты ритмикон нывæстимæ æмдзугæнæг æвастхæрты æххуысæй («Гъæйтт!», «Æрц-ц! Æрц-ц!») æнкъарæм кафты нæрæмон ритм, æмткæй тыхджындæр кæны уацмысы экспресси).

13. Куыд уæм кæсы, цавæр у æмдзæвгæ Дзаболаты Хазбийы

«Ирон кафт»-ы идея? (Цард у тох, æмæ дзы адæймаг хъуамæ сæрибар æмæ ныфсхаст уа, хъыг æмæ зындзинæдтæн ма сæтта!). Разы стут поэты хъуыдыимæ?

14. Цы бастдзинад ис ацы æмдзæвгæйæн йæ разма кæй ахуыр кодтат, уыимæ? (Дыууæ дæр фыст сты кафты аивадыл, æвдисынц, лирикон геройыл уыцы аивад куыд тынг бандæвта, уый).

15. Хицæн та цæмæй кæнынц? (Ритм, равг, æнкъарæнты фæйнæхуызон райхæлдæй).

16. Уæ хъус æрдарут мæнæ ацы рæнхъытæм:

Хъодзаты Æхсар:

Арф цады аздади де ‘рттывд, дæ тæмæн.

Арвмæ нæ сайы дæ худын, дæ кæлæн...

Дзаболаты Хазби:

Арвæй зæхмæ рауагъд къусы

Кафæг уарийау ныззылд.

Иумæйагæй сæм цы ис æмæ сæ хицæн та цы кæны? (Балеты æмæ ирон тымбыл кафты уаг дæр арæзт сты вертикалон хаххыл. Æцæг, фыццаджы схемæйы здæхт у бынæй уæлæмæ (арф цадæй арвмæ), дыккагæн та — хæрз иннæрдæм (арвæй зæхмæ). Зæгъæм нæ хъуыдытæ уый тыххæй.

17. Афтæ фæзæгъынц, нацийы уд, дам, кафты сбæрæг вæййы. Раст у цымæ ацы фиппаинаг? Куыд хъуыды кæнут, цавæр бынат ахсынц фæлтæрты царды ирон кафт æмæ фæндырдазагъд?

Скъоладзаутæн ис фадат раттæн, цæмæй ирон «Хонгæ» æмæ тымбыл кафт абарой æндæр адæмты аивадимæ, зæгъæм, рагон грекыг фыссæг Лукианы ныхæстимæ сæ базонгæ кæнгæйæ: «...ведет хоровод юноша, выполняющий сильные плясовые движения, — позднее они пригодятся ему на войне; за ним следует девушка, поучающая женский пол вести хоровод благоприсойно, и таким образом как бы сплетается цепь из скромности и доблести».

V. Урочы хореографион хай.

Методикон куыст. Æрмæг бафидар кæныны фæстæ ахуыргæнæг скъоладзауты зонгæ кæны рагон ирон кæфтытимæ. (Урочы ацы хай уæлдай зæрдæмæдзæугæ рауайд, дæлдæр ныхас цы кæфтытыл цæуы, уыдонæй фрагменттæ æвдыст куы æрцæуид — скъолайы кафджыты къорды æххуысæй кæнæ та сæрмагондæй кафты дæснытæй искæй урокмæ æрбахонгæйæ. Къласы кæд интернацион контингент ис, уæд скъоладзауты хъомы-

ладæн ахъаз уыдзæнис, ирон кæфтыты æмрæнхъ, æндæр адæмты минæвæртты хореографион дæсныиадмæ дæр бакæсын, абарты методыл скæнæн ис хатдзæгтæ).

Ахуыргæнæджы раныхас:

3. Ирон адæм кафынмæ, зарынмæ æвзыгъд кæй сты, уый Нарты каджытæй дæр бæрæг у. Уæ зæрдыл ма æрлæууын кæнут Абайты Вассойы ныхæстæ нæртон ерысæй кафты тыххæй. Нæ фыдæлтæм ис диссаджы кæфтытæ (ахуыргæнæг сæ куыд ныймайы, уыцы уагыл сын скъоладзаутæй исчи дæтты цыбыр характеристикæ): «Нæртон симд», кæнæ «Æддæгуæлæ кафт», кæнæ «Дыууæуæладзыгон гуыпп симд». (Кафыдысты йæ лæппулæг фæсивæд: 30 азæй 45-аздыдты онг. Уымæн æмæ дзы роф фезмæлдæй дарддæр хъуыдис егъау тых дæр. Ацы кафт кодтой Ногбоны размæ æртыты рухсмæ. Тымбыл-иу æрлæууыдысты, цæнгтæ бийæгау скæнгæйæ-иу кæрæдзийы рæттыл æрхæцыдысты, размæ конд рахиз къæхтæ-иу фæтасыдысты, цæмæй, уæрагыл алæугæйæ, иннатæ сæ уæхсчытæм схизой. Уыдон дæр-иу фыццæгтау кæрæдзийы рæттыл æрхæцыдысты. Куы æрны-выл сты, уæд-иу зарæг ныццæлхъ ластой æмæ-иу симын райдыдтой. Астæуæй уыдис арт, иуæрдыгæй дзидза фыхтис, иннæрдыгæй — бæгæныйы цæджджинаг. Кафгæ-кафын-иу куы си слæвæрдтой дзагæй «дыккаг уæладзыгмæ». Уæхсчытыл чи лæууыдис, уыдон-иу бынмæ æрдзырдтой: «Бакувут!» Бинагтæ сын-иу дзуапп радтой: «Дæлæмæ æрхаут!» Афтамæй-иу рæстæггай сæ бынаттæ баивтой. Уыцы кафт-иу куы фæцис, уæд-иу райдыдтой «Гуыпп симд», кæрæдзийы-иу фæлвæрдтой къбахæй, цонгæй, фæрскай — чи куыд фидар у, зæгъгæ). Уыдис ма симды æндæр хуызтæ дæр. «Тымбыл симд», Сандæрахъ симд, «Нагъуайы симд». Хицæн кодтой, сæ кафыны къахдзæфтæ алыхуызон кæй сты, уымæй. («Нагъуайы симд» къах размæ нæ истой, фæлæ фæрсырдæм: рахиз къах — рахизырдаем, галиу къах — галиуырдаем. Æнæнкъуысгæ кæй симдтой, уымæ гæсæгæ ма йæ хуыдтой «Денджызы уылæнтау симд»). Симды рагон хуызтæм æввахс лæууы «Чепена». Уым дæр архайдтой бирæйæ, кафыдысты йæ æрмæстдæр карджын нæлгоймæгтæ чындзæхсæвты рæстæджы, фæсахсæварты, иннæ кæфтытæ æмæ хъæзтытæ-иу куы фесты, уæд. Хистæр нæлгоймæгтæ-иу кæрæдзийы дæлæрмтты бацыдысты кæнæ-иу сæ къухтæ кæрæдзийы уæхсчытыл æрæвæрдтой. Сындæггай

хъеццау кæнгæйæ, уыцы иу рæстæг кафгæ дæр кодтой æмæ заргæ дæр. Иумæйаг разамынд сын лæвæрдта радгæс (чегъре), уый-иу йæ къухмæ райста даргъ лæдзæг. Хъуамæ уыдаид зарын æмæ кафынмæ сегасæй дæсныдæр, хъзаг, цыргъзонд. Æппæты разæй-иу ныззарыди, ныхæстæ мысыди æвиппайды. Зарæджы ныхæстæй бардзырдтæ лæвæрдта, æмæ йын йæ домæнтæ æххæст кодтой, кæд-иу фылдæр хатт зынаæххæстгæнæн уыдысты, уæддæр:

Рахизырдæм Чепена!

Галиуырдæм Чепена!

Къахфындзтыл дæр Чепена!

Схъиугæ цыдæй Чепена!

Иугай къæхтыл Чепена!

Дзуццæг-бадтæй Чепена!..

Радгæсы алы домæн ныхасы фæстæ-иу иннæтæ æмхъалæсæй базарыдысты: «Ой, ой, Чепена!». Йæ домæн ын æвæстиатæй чи нæ æххæст кодта, уый-иу радгæс лæдзæгæй кæнæ ехсæй æрдзæхст ласта. Сегас дæр-иу схъæлдзæг сты, зарæджы ныхæстæм-иу сæхицæй бирæ цыдæртæ бафтыдтой. «Рахиз къахæй чепена, галиу къахæй чепена, къæсса-мæсса симæсса, чызг ын йæ хъус сивæзта, Уæлæ цары хуымæллæг, сæ ног чындз ныммæллæг. Уæртæ комы Быцъыди, фыр ныуæзтæй ныцъцъынд и. Уæлæ цары тъæпæнæг, махæн Лазо тъæпæн лæг» æмæ афтæ дарддæр. Радгæс-иу æгæр æгъатыр куы уыдис кæнæ кафджыты фаг хъæлдзæг куы нæ дардта, уæд-иу уыдонæй исчи базарыдаид, нæ радгæс ивинаг у æмæ йæ бафхæрын хъæуы, зæгъгæ. Куыд æфхæринаг у, уый дæр-иу бацамыдта: доны йæ баппарæм, кæнæ йын саунад скæнæм. Æвæстиатæй-иу ацы курдиат сæххæст кодтой æмæ-иу радгæсы æндæр искæмæй раивтой. Цалынмæ-иу сын фысымтæ хуын рахастой, уæдмæ-иу сæ кафын æмæ зарынæй не ‘рынцадысты. Разындис-иу дзы, магион ахаст кæмæн уыдис, буары ахæм фезмæлдтытæ æмæ æнæуаг ныхæстæ дæр. Уый уый тыххæй, æмæ Чепена дæр хауы ритуалон кæфтытæм — чындзæхсæв кæй номыл уыдис, уыдонæн цот рацæуыны нысанимæ.

«Гогызы кафт». Нæ фыдæлтæ-иу бирæ куы фæкафыдысты рог кæфтытæ, уæд-иу æй фæллад уадзыны тыххæй кодтой. «Гогызы кафт» æй уымæн схуыдтой æмæ, дыууæ гогызы сæхи куыд спыхцыл кæнынц æмæ фæрсæй-фæрстæм куыд рацæй-цæуынц, афтæ сæхи дардтой кафджытæ.

«Сыбыйаг хъазт», «Устыты кафт къахфындзтыл». Къæвда-иу æрæгмæ куы уарыдис, уæд-иу устытæ, ацæргæтæ — разæй, æмæ дарддæр куыд кæстæрмæ, слæууыдысты, хъæуы алыварс-иу æрзылдысты æмæ-иу кувæн бæласы бын куывд скодтой. Уыцы куывдмæ нæлгоймагæн бацæуыны бар нæ уыдис. Куывтой, цæмæй къæвда æруара. Нæлгоймаг-иу сæм куы бахаудис, уæд-иу æй æрцахстой æмæ-иу æй цæугæдоны ныппæрстой. Фæстагмæ-иу сын кафын бацайдагъ ис æмæ-иу къахфындзтыл райдыдтой кафын.

«Синджын кафт», кæнæ «Бадгæ кафт», кæнæ «Рæмон кафт». Рæмон бон у Уациллаы номыл фыццаг ауæдзы бæрæгбон. Ацы кафт дæр рагон у, сылгоймæгтæ къордæй кæнæ дыууæйæ кæй кодтой, уыдонмæ хауы. Кафыдысты йæ уалдзыгон бæрæгбæттæ рæстæг, кодтой хъазæн митæ. Къухтæй сины сæртыл æрхæцгæйæ, абадынц æмæ та фестынц, афтæмæй кафæн фæзы кæрæттыл æрзылынц. Кафынц иу иннæйы ныхмæ, кæрæдзимæ комкоммæ кæсгæйæ, райхъуысы сæ: «Дæлладжы гæккуыри, уæлладжы гæккуыри!» Ома, фæгæпп лас — абад».

Ахæм кафты хуызтæй ма ноджыдæр иу — «Дæдтыгуйы кафт». Архайдтой-иу дзы, йæ кары чи бацыдис, ахæм нæлгоймаг æмæ сылгоймаг. Кафæн фæзы-иу, дзуццæджы кафгæйæ (приседая), иу зылд æркодтой, уый фæстæ-иу се ‘ргæмтгæ кæрæдзимæ раздæхтой. Чызг-иу галиуырæм куы фæзылд, уæд-иу лæппу та рахызырдæм фæзылди. Сæ дыууæ дæр-иу æрдзуццæг кодтой. Афтæ иу фондз хатты. Уый фæстæ-иу, зилдугæнгæ æмæ дзуццæджы бадгæйæ, кафджытæ сæ бынæттæ æртæ хатты баивтой. Къухтæ фæйнæрдæм айтындзæн нæ уыди — лæппуйы къухтæ тырныдтой чызгмæ, чызджы къухтæ — лæппумæ. Уыдис ма чызг æмæ лæппуйы ‘хсæн ерысы кафт дæр. Архайдтой дзы лæппу æмæ чызг, æмæ сæ хъуыди къахфындзтыл кафын. Кæрæдзийы ныхмæ-иу æрлæууыдысты, чызг-иу зына-нæзына йæ къабайы фæдджийыл уæлæмæ схæцыдис, æмæ иу къахфындзтыл кафын райдыдта, архайдта, цæмæй лæппуйæ æдзæллагдæр ма разына. Ацы кафт домдта уæлдай фæразон уæвын, 20-30 минутæй къаддæр-иу нæ ахаста, лæппу æмæ чызджы рог змæлдыл цæст нæ хæцыдис.

Ис ноджы, æрмæст нæлгоймæгтæ кæй кодтой, ахæм «Ерысы кафт къахфындзтыл». Кафæн фæзмæ-иу бирæйæ рахызтысты æмæ-иу радыгай ерысæй кафыдысты, иу дзы иннæйы нæ фæзмыдта.

«Хъаматимæ кафт». Ирон адæмæй уæлдай никæмæ ис. Кафтыдысты йæ суанг цыппар æмæ ссæдз хъамаимæ. Ранымæд тохмæсидæг кæфтытæ сты уæлдай цымыдисаг, кафæг хъуамæ уыдаид хъаруджын, цæхæрцæст, йæ змæлдтытæ æвдыстой хæстхъомдзинад, хъамайæ хæцынмæ арæхст. Ирон адæмы хæстон аивад райгуырдыс, фыдбылыз адæймагмæ æрвылбон гæппæввонг куы лæууыдыс, уыцы дуджы.

Уымæй дарддæр ма зонæм, абон дæр цардæгас чи у, уыцы æмбисонды уæздан «Хонгæ» æмæ «Тымбыл хонгæ, зилгæ кафтимæ».

Раст бафиппайдта курдиатджын этнолог Уарзиаты Вилен: «Ирон адæмон хореографи сыгъдæгæй дæр уыди скъола. Кафæн фæзмæ фыццаг хатт чи рацыд, уый нымæд цыди æххæст лæгыл. Куы фæхудинаг уон, зæгъгæ-иу мæты бахаудысты кафæг канд йæхæдæг нæ, фæлæ ма лæппуйæн йæ ныййарджытæ дæр. Лæппу-иу хъазтмæ цæуын куы байдыдта, уæдæй фæстæмæ усгурыл нымæд цыди, чызг та чындздзоныл. Чызг хъазтмæ цæуын куы байдыдта, уæд æм уыди минæвæрттæ барвитæн, Ныр сæ-иу хуыдтой: у с г у р л æ п п у , ч ы н д з д з о н ч ы з г.

Цы кæфтытыл дзырдтам, уыдон нæ рагфыдæлтæ æндæр адæмтæй нæ райстой, сæхи æрдзон удыхъæдæй райгуырдысты, иумайагæй сæ нывæфтыд цæуы адæмы вазыгджын æмæ цардбæллон уд. Нырыккон æвзагæй дзургæйæ, нацийы генетикон код йæхи раргом кодта Дзаболаты Хазбийы «Ирон кафт»-ы дæр: рагфыдæлы уæздан æмæ хиуылхæцгæ уаг æрдзон хуызы æмбаст у йæ нæрæмон фыцгæ туджы цавдимæ.

Ирыстоны бирæ номдзыд кафджытæ уыдыс æмæ, Хуыцауæй разы, ныр дæр ма ис. Æвæццæгæн, Дзаболаты Хазбийы æнæном «уари»-лæппуйы сурæт сæ иуæй фыст у. Хуызмиаты Хъауырбегæй, зæгъæм: уый, дам-иу ирон хъазтмæ куы рахызтис, уæд йæ диссаджы уæнгты айстыл цæст нæ хæцыдыс. Кæнæ Хетæгкаты Валоджæйæ: 1935 азы кæфтыты æркасты Лондоны рог кафт куы ракодта йæ къахфындзтыл, уæд, зæгъы, æмдзæгъд æрвнæрдау нал æнцадис, æмæ Англисы къарол-сылгоймаг сызгъæрин майдан ирон лæппуйы риуыл бакодта.

VI. ХÆДЗАРМÆ КУЫСТ

1. Сныв кæнын, Хъодзаты Æхсар æмæ Дзаболаты Хазбийы æмдзæвгæты кафæг чызг æмæ лæппуйы сурæттæ (балет æмæ

ирон хъазт). Бамбарын кæнын, цæмæ гæсгæ æвзæрст æрцыдысты иу кæнæ иннæ ахорæнтæ?

2. Зæрдыл æрлæууын кæнын ирон кафтыл фыст уацмыстæ.

3. Ныффыссын цыбыр нывæцæн «Ирон кафт — нацийы уды «æвзаг»».

Уæлæмхасæн литературæ (ахуыргæнæгæн æххуысæн):

1. *Айларты Измаил*. Ирон фарн: ирон адæмы цардыуаг æмæ æгъдæутгæ. Дзæуджыхъæу, 1996, 473 — 485 фф.

2. *Грикуров Л.* Осетинские танцы. Орджоникидзе, 1961.

3. *Дзадтиаты Уакка*. Ма ферох кæнæм нæ рагон кæфтытæ. Рæстдзинад, 2007, 12 июль.

4. *Луцкая Е.А.* Балерина Светлана Адырхаева. Орджоникидзе, 1986, 164 ф.

5. Стихи о музыке. М., 1986.

6. *Саулохты М.* Ирон адæмон кафт. Цхинвал, 1965.

7. *Туганов М.С.* Осетинские народные танцы. Цхинвал, 1988, 43 ф.

8. *Уарзиаты Вилен*. Ирон бæрæгбæттæ незамантæй абонмæ. М., 1995, 156 — 173 фф.

Уыдзæн ма



АРВИСТОН

БАЗЫРДЖЫН НЫХÆСТÆ

ÆРДЗ ÆМÆ АДÆЙМАГ

Æрдзæй хуыздæр ахуыргæнæг нæй.

М. Монтень

Æрдзы чиныгæн йæ алы сыф дæр дзаг у арф мидисæй.

И. Гете

Æрдзæй хæлар скæнæн ис, æрмæст ын коммæгæс куы уай, уæд.

Ф. Бэкон

Æрдзæн сыгъдæг зæрдæ ис.

Х. Огума

Адæмæй иутæ цæрынц Хъуыдыйы æнæкæрон дунейы, иннæтæ – талф-тулфы къуындæджы.

И. Н. Шевелев

Нæ уды æрфытæ нæхæдæг дæр нæ зонæм.

Новалис

Алы адæймаг дæр æнæхъæн чиныг у, æрмæст æй кæсын куы зонай, уæд.

У. Ченнинг

Бирæ диссæгтæ ис ацы рухс дунейы, фæлæ дзы адæймагæй диссагдæр нæй.

Софокл

Адæймаг вазыгджындæр у, бирæ вазыгджындæр йæ хъуыдыйæ.

П. Валери

Зæххы хорзæхтæ иууылдæр хурæй сты, царды хорздзинæдтæ та — адæймагæй.

М. М. Пришвин

Адæймаг — хæзнаты хæзна, ууыл хъæуы аудын, уый у хъахъхъæнинаг æмæ буц даринаг.

А. Сент-Экзюпери

Адæймаг æнæхъæн дуне у, хорз ракæнын йæ сæйраг миниуæг уæд, æндæр.

Ф. М. Достоевский

Адæймаг хъуыды кæй кæны, уымæй у бæрзонд.

Б. Паскаль

«Æз дæн зæххы бикъ», — дзырдта йæхицæй хъал, фæрох дзы, дун-дунейы рыджы мур йеддæмæ кæй ницы у.

Аль-Маарри

Адæм цы æппæт диссæгтæ аразынц, уыдонæй диссагдæр у адæймаг йæхæдæг.

Августин Блаженный

Æрцæрын кæнæм иу ран æртæ адæймаджы æмæ фендзыстæм: сæ иу тиран уыдзæн, иннæ — йæ фарсхæцæг, æртыккаг — сæ амæддаг.

П. Буаст

Дыдзæсгом: йæ ныййарджыты амардта æмæ тæрхонгæнджытæй домы, фæтæригъæд мын кæнут, сидзæр дæн, зæгъгæ.

А. Линкольн

Адæймагæн цæсгом иу ис, гамхудтæ та — бирæ.

И. Н. Шевелев

Бæлвырдæй, дуне у хæйрæджы хъазæнхъул, уымæ, сæлхæр хæйрæджы.

Н. Шамфор

Дыууæ лæджы бæллынц стыр мулкмæ. Сæ иу цæстфæлдахæн митæ фæкæны, афтæмæй схъæздгъ ваййы. Иннæ та рæстæй

фæкусы. Фæлæ дыууæйæн дæр сæххæст вæййы сæ нысан. Уый худæг нæу?

Л. Вовенарг

Цъыфкаладжы ‘взаг кардæй цыргъдæр, калмæй маргджындæр.

У. Шекспир

Пехуымпартæ æрцæуынц адæмы мыггаг сраст кæнынмæ, фæлæ сæ фыдæбонæй кæд цы пайда уыд?

Аль-Маарри

Тæхын бирæты фæнды, фæлæ базырджынтæ бирæ нæй.

Б. Ю. Крутиер

Адæймаг æрдзæн схицау, йæхи дарын нæма базыдта, афтæмæй.

А. Швейцер

Денджызы кæсæгтæ дæр адæмæй уæлдай не сты: стыртæ хæрынц гыццылты.

У. Шекспир

Æрдз сфæлдисын Хуыцауæн хорз бантыст, фæлæ, адæймаг аразгæйæ, фæмела.

Ж. Ренар

Царды уавæртæ фæхуыздæр кæнут, æмæ адæм дæр фæхуыздæр уыдзысты, архайдысты уавæрты аккаг уæвыныл.

Х. Флетчер

Цалынмæ дунейы рæсугъддæр æмæ диссагдæр фæзындыл адæймаджы банымайæм, уæдмæ нæ фервæздзыстæм царды æбуалгъдзинæдтæ æмæ мæнгарддзинадæй.

М. Горький

Æнæбазыр адæм сæхи арæх зæдтæ фæхонынц.

Прометейы зынг бахауы геростратты къухтæм.

Б. Ю. Крутиер

Адæмы кæд сæ рæдыдтытæ истæуыл ахуыр кæнынц, уæд нæ фидæн фæрнæйдзаг уызæн, бæгуы.

Л. Питер

Цивилизаци æнхъæл цæмæн стæм, уый фылдæр хатт вæййы дзæбæх æмбæхст хъæддагдзинад.

П. Буаст

Æхсæнад хицæн кæны дыууæ къласыл: сихор кæмæн ис, фæлæ хæрын кæмæ нæ цæуы, æмæ, хæрын кæмæ цæуы, фæлæ сихор кæмæн нæй.

Н. Шамфор

Адæймаг у политикон цæрагой.

Аристотель

Иу лæг куы амарай, уæд дæ фыдгæнæг хондзысты, милуантæ, уæд та — хъæбатыр.

Ч. Чаплин

Æртæ хатты марæг у, хъуыды чи мары, уый.

Р. Роллан

Æцæг рæстаг адæймаг хъуамæ йæхицæй тынгдæр тыхса йæ бинонтыл, бинонтæй тынгдæр — фыдыбæстæйыл, фыдыбæстæйæ тынгдæр — æгас дунейыл.

Ж. Д ‘Аламбер

Иунæгдзинад чи уарзы, уый кæнæ хъæддаг сырд у, кæнæ Хуыцау.

Ф. Бэкон

ЦАРД

Цард у хæс, иу уысм йеддæмæ куы нæ уа, уæддæр.

И. Гете

Цард у цины суадон; фæлæ йæ ахсæнæй чи хъæрзы, уымæн æппæт суадæттæ дæр хæраймаг сты.

Ф. Ницше

Æрыгоны цæстæй кæсгæйæ, цард у æнакæрон дард фидæн, зæронды нымадæй та – тынг цыбыр ивгъуыд.

А. Шопенгауэр

Нæ цард у балц, нысан — фæндагамонæг. Нысан куы нæ уа, уæд алцы дæр æрлæууы, уæнгтæ æрызгæлынц æнахъаруйæ.

В. Гюго

Æнкъаргæ чи кæны, уымæн цард у трагеди, хъуыды чи кæны, уымæн та – комеди.

Ж. Лабрюйер

Цард у, зарæдтæ кæй фæдтой, сæ бонтæ кæм æрвыстой, ахæм бæстæ. Цардмæ йæхи чи цæттæ кæны, уыдон фæндагай фæрсæнт зæрæдты.

Ж. Жубер

Цард театрæй уæлдай нæу: æнаккаг адæм дзы арæх бацахсынц хуыздæр бынæттæ.

Пифагор

Адæм æй хъуамæ зоной: цардмæ иуварсæй кæсæн ис æрмæст Хуыцау æмæ зæдтæн.

Ф. Бекон

Адæймаг райгуыры тæригъæдджынай. Æппæт тæригъæдтæ дæр буарæй цæуынц, фæлæ адæймагæн ис уд æмæ тох кæны буаримæ. Афтæ чи хъуыды кæны, æмæ тæригъæд ссыгъдæг кæнæн ис динай кæнæ адæмы хатырæй, уый рæдийы. Тæригъæдæй ницы ирвæзын кæны. Иунæг мадзал ис æрмæст: дæ тæригъæд, дæ рæдыд зон æмæ сæ ногæй мауал æруадз.

А. Н. Толстой

Цард æмæ мæлæтæн æмхуызон бартæ ис: æнæ кæрæдзи сын уæвæн нæй.

А. Дальсем

— Цард æмæ мæлæтæй цы уæлдай ис?

— Ницы.

- Уæдæ цæуылнæ равзарыс мæлæт?
- Уымæн æмæ сæ ницы уæлдай ис.

Фалесы дзуаппытæ

Адæймаджы цард æфсæйнаджы хуызæн у: хъуыддаджы дзы куы пайда кæнай, уæд ихсийын райдайы, куы нæ дзы пайда кæнай, уæд та йæ згæ бахæры.

Хистæр Катон

Нæ цард у, нæхæдæг ын цы æнхъæл стæм, уый.

М. Аврелий

Цард у цины суадон; фæлæ хуымæтæг адæмæн нуазыны бар кæм ис, уыцы суадæттæ иууылдæр маргхъæстæ сты.

Ф. Ницше

Дуне мæнмæ кæсы фын кæнæ куклаты театрау... Ахъуыды кæнгæйæ, мах не ‘ппæт дæр быдзæутæ стæм...

Т. Браун

Цард у æгъатыр хъазт. Иутæн – æппындæр ницы, иннæтæн – дзаг хæдзар.

И. Гете

Цард бæх нæу, ехсæй йæ не снæмдзынæ.

Р. Эмерсон

Æрыгонæй цы тæригъæдты бацæуæм, уыдон фидын бахъæуы зæрондæй.

Эразм Роттердамский

Рæстæй царын кæй фæнды, уый хъуамæ æрыгонæй йæ зæрдыл дара, искæд бон зæронд кæй уызæн, зæрондæй та – кæддæр йæхæдæг дæр æрыгон кæй уыд.

С. Джонсон

Æстайаздзыд зæронд лæг дзуры æхсайаздзыдæн: дæхиуыл æрхуд, лæппу!

А. П. Чехов

Тæлмацгæнæг Абайты Арбиянæ

ЭЗОПЫ АМБИСАҢДТЭЙ¹

8. Рувас æмæ сæгъ

Рувас цъайы ныххауд æмæ схизын нал фæрæзта. Иу сæгъ йæ дойны суадзынмæ æрбацыд, æмæ рувасы куы ауыдта, уæд æй фæрсы, хæрзад дон, дам, у. Рувасæн йæ хъул сах кæй абадт, уый фембæрста æмæ донæй æппæлынтæ систа, æрхиз, дам, тагъддæр æмæ дзы баназ. Сæгъ цæмæй хæйрæг уыди, ныггæпп лафта, донæй йæ мондæгтæ суагъта, стæй рувасимæ тæрхæттæ кæнын байдыдтой, уæлæмæ куыд схызтæуа, зæгъгæ. Уæд дын рувас афтæ, иу æвæджиауы хъуыды, дам мæм, фæзынди: «Цæвиттон, мæнæ сæгъ, дæ раззаг къæхтæ къулмæ быцæу авæр, дæ сыкъатæ æрхъил кæн. Æз дæ фæсонтыл хæрдмæ сызгъордзынæн, стæй иугæр былмæ куы сирвæзон, уæд дæу сласдзынæн». Сæгъ та ацы фæндоныл дæр уайсахат сразы. Рувас ын йæ чъылдымыстæгмæ сгæпп лафта, фæсонтыл суад, сыкъатыл алæууыд æмæ цæсты тъæбæрттæн фæуæле. Цæуынмæ куыд хъавыд, афтæ йæм сæгъ дзуры, кæмæн мæ уадзыс ам, сайдæй мыл цæмæн рацыдтæ, зæгъгæ. Рувас æм бынмæ ныккаст æмæ загъта: «Гъе, уæууæй, гъе! Дæ боцъойы цал хъуыны ис, уыйбæрц дæм зонд куы уайд, уæд уырдам хизыны размæ ахъуыды кодтаис, фæстæмæ куыд сбырдынæ, ууыл».

Зондджын адæймаг исты хъуыддагмæ бавналыны размæ хъуамæ бахынца, цы дзы рауайдзæн, уый.

9. Рувас æмæ домбай

Рувас домбай никуы федта. Æмæ йыл æнæнхъæлæджы хæрхæмбæлд куы фæци, уæд фыртарстæй йæ уд йæ къæхты бынæй алиуырда. Дыккаг фембæлдæн дæр фæтарст, ай-гъай, фæлæ раздæры хуызæн нал. Æртыккаг хатт æй куы федта, уæд йæхи фæныфсджын кодта, бацыд æм æмæ ма йæм сдзурын дæр бауæндыд.

Æмбисонды хъуыды: алцы дæр ахуырай у.

¹ Райдайæн кæс «Мах дуджы» 2009 азы фыццагæм номыры «Арвистон»-ы.

10. Кæсагахсæг

Иу кæсагахсæг уадындзæй уасынмæ дæсны уыд. Иу хатт йæ уадындз æмæ йæ хыз райста, денджызы былмæ бацыд, айнæджы къæмбырыл сбадт æмæ цæгъдынтæ байдыдта, ома уадындзы æхцон зæлтæм кæсæгтæ сæхæдæг рацæудзысты. Фæлæ кæд цыфæнды зæрдиагæй архайдта, уæддæр хъуыддагæй ницы рауад. Уæд лæг уадындз æрæвæрдта, хыз донмæ баппæрста æмæ дзы дуне алыхуызон кæсæгтæ раласта. Былгæрон сæ æркалдта. Хуырыл сæхи куыд хойынц, уый уынгæйæ загъта: «Мæнæ ницæйаг цыдæртæ: уадындзæй уын куы цагътон, уæд нæ кафыдыстут, куы нал цæгъдын, уæд та кафын райдыдтат». Æмбисонд хауы, амцæф-уымцæф митæ чи кæны, уыдонмæ.

11. Рувас æмæ стай

Рувас æмæ стаймæ ныхас рауади, нæ дыууæйæ рæсугъддæр чи у, зæгъгæ. Стай фыдæлты мæхæлау радзырдта, æрбакæс-ма, зæгъы, мæ дзыгъуыртæ-хъулаеттæ царммæ, тасгæ-уасгæ буармæ». Рувас дæр æм фæцарæхсти: «Ды дæ дзыгъуыр-мыгъуыр, тасгæ-уасгæ буарæй хъал дæ, æз та — мæ цыргъ æмæ тасаг зондæй!»

Æмбисонд амонь: рæсугъд буарæй тасаг-кæрдаг зонд — хуыздæр.

12. Кæсагахсджытæ

Кæсагахсджытæ донæй сæ хыз рацæйластой. Уæззау уыд æмæ цинæй мардысты, нæ фыдæбон дзæгъæлы нæ фæци, зæгъгæ. Фæлæ хыз былмæ куы рахæр-хæр кодтой, уæд рабæрæг: цалдæр кæсаджы йеддæмæ дзы нæй, змис æмæ дуртæ та — бирæ. Æмæ сыл цыма мард æрцыд, уыйау фесты. Фæлæ се ‘хсэн иу зæронд лæг уыд, æмæ сæ уый æрсабыр кодта: «Уæхи мауал хæрут, ме ‘фсымæртæ, — цин æмæ маст хотæ сты, æмæ цин цас фæкодтам, нæ маст дæр хъуамæ уыйбæрц уа».

Нæ абоны æнтыстытæ æнусон сты, зæгъгæ нæ хъуамæ уыцы зæрдæ ма сайа: цыфæнды хорз боны дæр фыдбон раивы.

13. Рувас æмæ маймули

Рувас æмæ маймули фæндагыл фæцæйцыдысты æмæ сæм ныхас рауади, кадджындæр нæ кæй мыггаг у, зæгъгæ. Алчи

дæр сæ йæхицæй феппæлыди, уæдæ цы. Уалынмæ сæм разæй цавæрдæр уæлмæрдтæ æрбазынд, æмæ маймули мæрдджынау æрæнкъард, уæззау улæфт кæнын байдыдта.

«Цы хабар у?» — фæрсы йæ рувас. Маймули цыртытæм ацамыдта æмæ фæхъæр ласта: «Куыnnæ кæуон! Адон мæ фыдæлты цагъарты ингæнтæ сты!»

Уæд ын рувас ахæм дзуапп радта: «Сай, сай, мæ хур, уæддæр адон нал райгас уыдзысты, æмæ ма дæ чи хъуамæ багæды кæндзæн?»

Адæм дæр афтæ сты: фæлитойтæ сæхицæй æппæты тынгдæр феппæлынц, сæ гæды ныхæстæ сын хурмæ рахæссæг куы нал вæййы.

14. Рувас æмæ сәнæфсир

Иу æххормаг рувас сәнæфсиры талайыл зæу-зæугæнаг пуцæлтæ куы ауыдта, уæд сæм схизынмæ рахъавыди, фæлæ йын дзы ницы рауад æмæ уæд йæхицæн загъта: «Нырма цъæх сты!»

Адæм дæр афтæ: иуæй-иутæн сæ бон ницы вæййы æмæ уæд, фадæттæ мын нæй, зæгъгæ, ахæм æфсон акæнынд.

15. Гæды æмæ уасæг

Гæды уасæг æрцахста æмæ йæ хъуамæ исты æфсонæй бахордтаид. Фыццаг æм аххос ссардта: æхсæвыгæтты, дам, уасыс æмæ адæмы хуыссын нæ уадзыс. Уасæг ын дзуапп радта, афтæ кæй кæнын, уый, дам, адæмæн пайда у: афоныл райхъал вæййынц æмæ сын куыстмæ нæ байрæджы вæййы. Уæд та йæм гæды бауырдыг: «Ноджы ма æдзæстгом дæр дæ, иудадзыг æрдзы фæтк халыс: дæ мад æмæ дæ хотыл дæр нæ ауæрдыс, багæпп сыл кæныс». Уасæг та йын загъта, уый дæр хæдзары бинонтæн пайда у, фылдæр æйчытæ сæм бахауы, зæгъгæ. Гæды рамæсты æмæ уыциу тъæлланг фæласта: «Афтæ 'нхъæлыс, алцæмæн дæр æфсон ардзынæ, зæгъгæ дæ уæд нал бахæрдзынæ!»

Æмбисонд амонь: æвзæр лæгмæ фыд раканыны зонд куы 'рцæуа, уæд æй ничи бауромдзæн.



* * *

Адаммæ рагæй фæстæмæ ис ахæм хъуыды, зæгъгæ, Кремлы бæрзонд уæтты чи бады, уыдон сты, хуымæтæг мæлиæгты бон сæххæссын кæмæ нæу, ахæм цавæрдæр сусæг зонды хицæутгæ. Ахæм зондахастимæ æнцондæр цæрæн у, арæх пайда фæхæссы хицæуттæн дæр æмæ дæлбар адамæн дæр. Уæллæгтæн ахъаз кæны разамынд дæттынæн, дæллæгтæн та — коммæгæс уæвынæн. Фенæг адæм зæгъынц, ахæм æхцон рæдыд, дам, уæлдай ахсджиагдæр у кризисты рæстæг: уæд «рæгъау-гæстыл» хъуамæ тынг æууæндай, уымæн æмæ сæ дæ ирвæзынгæнджытæ æнхъæлыс. Иу сусæгдзинад уын схъæр кæндзынæн: уæллæгтæ цард дæллæгтæй æвзæрдæр зонынц. Хицауадон асин афтæ арæзт у, æмæ йыл цас уæлдæр схизай, уый бæрц дæм бынæй змæлджытæ лыстæгдæр кæсынц, сæ утæхсæнтæ, сæ мæттæ дæр дæ къаддæр æндавынц. Фæлæ афтæ рæстæгмæ ваййы. Уыцы змæлджытæ арвмæ арæзт асинæн йæ къæхтæ хырхæй ахауын кæнынмæ кæй хъавынц, уый куы сбæрæг ваййы, уæд уæллæгтæ дæр скусынц, æвæстиатæй æрхизынц, адамыл барвæссынц, сæ астæу фегуырынц. Фæлæ уæдмæ байрæджы ваййы, уымæн æмæ адæм мæстæлгъæдæй æмæ фидарæй фæзæгъынц: «Нæ уыл æууæндæм!»

* * *

Коррупцийы маргхъæстæ згæ падзахадон аппарат бахсыдта, иннæрдæм дзы ахызти. Легалон æмæ криминалон тыхтæ бирæ рæтты, зæгъæн ис, æддæг-мидæг ауадысты, чи дзы кæцы у, уый нал раиртасдынæ — законаразджытæ ацы хъуыддагыл тынг бацархайдтой. Националистон, æрдæгэкстремистон æмæ, халæн куыст чи кæны, уыцы организацитæ алымыггаг культурон, зонадон, æхсæнадон центрты æрныгъуылдысты æмæ цардæй къæртт æппарынц, æйттæй сæ куыст кæнынц, бюджеты фæрæзтæ æмпулгæйæ. Цæвиттон, Уæрæсе цы у, уымæй у диссæгты-тæмæсты бæстæ: рæвдауы æмæ хæрзад комдзæгтæй хæссы, йæ баныгæнынмæ цæттæ чи у, уыдонны.

Дегъуаты Владимир

(Журнал «Дружба народов», 2009, № 12)



НОМДЗЫД ЛÆГТЫ ЦАРДÆЙ

* * *

Оскар Уайльд йæ хæдзары къæсæрыл лæууыд, афтæмæй йæм хъалонтæисæг æрбацыди.

— Хъалон? — йе ‘рфгуйтæ уæлиау систа фыссæг æмæ сæрбарзондæй дзуры: — Цæй тыххæй хъуамæ фидон хъалон?

— Куыд цæй тыххæй? Хæдзары хицау дæ, ам цæрыс, ам фынай кæныс.

Уайльд ын йæ ныхас æрдæгыл аскъуыдта:

— О, фæлæ, хорз лæг, афтæ æвзæр фынай кæнын, æмæ йын зæгъæн дæр нæй.

* * *

Иу арыгон зарæггæнæг-актрисæ хъаст кодта Уайльдæн, прессæ, дам мæм йе ‘ргом не здахы:

— Критиктæй иу дæр мæ хъалæсы тыххæй ницы фыссы, цыма мыл хъоды бакодтой! Газеттæ дæр хъусæй лæууынц! Цы чындæуа?

Уайльд ын дзуапп радта:

— Цы чындæуа, зæгъыс? Ницы. Уыдон куыд кæнынц, ды дæр афтæ кæн.

* * *

Иу паддзахы æрфæндыд йæ къуымых фырты истæуыл сахуыр кæнын. Æмæ ахæм мадзал æрымысыди. Дамгъæтæ гæххæттыл кæнæ пергаментыл нæ ныффыста, фæлæ йæ фæсдзæуинтыл. Иуы дзы рахуыдта А, дыккаджы — Б, æртыккаджы — В, цыппæрæмы — Г, фæндзæмы — Д æмæ а. д. Æмæ-иу лæппу фæсдзæуинтæй искæмæ куы фæдзырдта, уæд æй хуыдта йæ номæй. Гъемæ цыбыр рæстæгмæ абетæ (алфавит) базыдта.

Хуыцау уыны, къуымых кæй стæм, йе ‘нусон фарны хæзнатæ бамбарын нæ бон кæй нæу, уый æмæ нын абеты бæсты йе сконд диссæгтæн сæхи нæ разы æрæвæрдта, — ома уыдон фæрцы æрвон фарнай фæхайджын ут æмæ йæ бамбарут.

* * *

Рихард Вагнер æмæ Роберт Шуман фембæлдысты æмæ иу сахаты бæрц сæ рæстæг иумæ арвыстой. Фембæлды фæстæ Вагнер дырдта:

— Шуманæй уæздандæр адæймаг зын ссарæн у. Фæлæ ма-дзура кæй у, уый йын ма зæрдæмæ нæ фæцыди.

Шуман та загъта:

— Нæ фембæлд хорз рауад, гъе, фæлæ Вагнер æгæр дзураг кæй у, уый ма зæрдæмæ нæ фæцыди.

* * *

Номдзыд химик Бутлеров стыр хъаруйы хицау уыд. Æрыгонæй иуахæмы йе ‘мбалмæ бацыди, фæлæ йæ сæхимæ нæ баййæфта. Хæдзары къуымтыл йæ цæст ахаста æмæ пецы цур æфсæйнаг цæхæрызмæнтæн ауыдта. Систа йæ, æрыздыхтытæ йæ кодта, дамгъæ «Б»-йы хуызæн куыд ысуыдаид, афтæ æмæ ацыди.

Бинонтæн цы базонын хъуыди, «визиткæйы» хицау Бутле-ров кæй уыд, уый.

* * *

Марк Твенæй йæ хорз хæлар æфстау райста стыр æхцатæ ахæм дзырдæй: мæймæ дын сæ бафиддзынæн, кæд ма æгас уон, уæд.

Мæй рацыд, æфстау райсæг та нæ зыны. Уæд дын Марк Твен куы бавдæлид æмæ иу газеты куы ныммыхуыр кæнид уацхъуыд: «Ме ‘ппæт хæлæрттæн дæр тынг хъыггæнгæйæ хъу-сын кæнын, знон Гарри Дункан кæй амард, уый. 500 доллары ма хæс дардта, мæйы æмгъуыдмæ сæ бафиддзынæн, кæд нæ амæлон, уæд, зæгъгæ, ахæм дзырдæй. Мæ хæлар Гарри Дункан кæддæриддæр йæ ныхасæн хицау уыд, уымæ гæсгæ, кæй амард, уый гуырысхойаг нал у. Рухсаг уæд».

«Мард» æвæстиатæй райгас, æмæ Твеныл йе ‘хцатæ сæмбæлдысты.

* * *

Номдзыд итайлаг тенор Энрико Карузо тынг фæлмæн адæй-маг уыди, чысыл истæмæй дæр-иу йæ зæрдæ суынгæг. 1910 азы Мюнхены национ тетры йæ концерты размæ йæ продюсерæй

ракуырда, дирижерæн, дам, зæгъ, æмæ, «Худ, азмæц!», зæгъгæ, уыцы ари куы зарон, уæд-иу фондз минуты фæуромæд йæ куыст.

— Цæмæн? — дисгæнгæ афарста дирижер.

— Уый бæрц рæстæг маэстро кæугæ кæндзæни, — дзуапп радта продюсер.

* * *

Карузо чекмæ гæстæ хъуамæ банкæй райстаид æхца. Фæла йæм документтæ нæ уыд, æмæ йын сæ кассир нæ лæвардта. Карузо ахъуыды кодта, стæй дын оперæ «Тоскæ»-йæ ари куы ныццæлхъ ласид. Банчы кусджытæ хæлиудзыхæй аздадысты, кассир та йын йе ‘хца йæ къухы фæсагъта.

Карузо уынгмæ куы рахызт, уæд афтæ:

— Ныры хуызæн зæрдиагæй никуыма зарыдтæн.

* * *

Карузо хæдзар балхæдта. Хъуыди йæ цалцæг кæнын, æмæ кусджыты баххуырста. Иуахæмы йæхи цæттæ кодта концертмæ — зарыд аритæ, алыхуызон зарджытæ. Уалынджы уатмæ быхызти цалцæггæнджыты хицау æмæ Карузойы фæрсы:

— Дæ хæдзар дын тагъддæр барæвдз кæнæм, уый дæ фæнды?

— Куынно! — дзуапп радта Карузо.

— Уæдæ мауал зар. Науæд мæ адæм дæ зарджытæм хъусынæй дарддæр ницыуал кусынц.

* * *

Карузо сфæлдыстадон балцы уыд Америкы. Фæндагыл йæ машинæ асасти. Цалынмæ шофыр йемæ архайдта, уæдмæ Карузо баздæхт иу фермеры хæдзармæ. Бинонтæ йæ хорз суазæг кодтой. Энрико фысымгæн хæрзбон куы загъта, уæд ын хæдзары хицау афтæ:

— Хорз лæг, дæхи нын нæ бацамыдтай. Чи дæ, уый нын зæгъ.

— Æз Карузо дæн.

— Мæнæ Хуыцауы диссаг! — фæхъæр ласта фермер. — Уый æнхъæл та чи уыд, æмæ демæ фембæлдзыстæм!.. Усай, дæ уæлхъус чи лæууы, уый æмбарыс? Чингуытæ кæуыл фæфыстой, уыцы номдзыд Робинзон Карузо! Робинзон Карузо!

ÆЛВÆСТ ХЪУЫДЫТÆ

- ◆ Фæсарц бадгæйæ уæлахизы тырыса нæ хастæуы.
- ◆ Фылдæджы зардæ кæйдæр мидбылхудтæй аскъуыд.
- ◆ Иуæй-иутæ сæ абон нæма раиртасынц, афтæмæй сыл сæ сомбон аивгъуыйы.
- ◆ Иутæн бинонтæ амонды хос сты, иннæтæн та — се ‘намонд.
- ◆ Сфæлдисæгыл æцæг чи æууæнды, уыдон, чи зоны, фылдæр уаиккой, тæригъæдджынай æууæндынгæнджытæ къаддæр куы уаиккой, уæд.
- ◆ Рынчындæттæ цас æдзæллагдæр кæнынц, уыйас уæлмæрдты фæзуатмæ æфты.
- ◆ Адæмы зардыл фылдæр лæууынц бынтон хæрзтæ æмæ бынтон æвзæртæ.
- ◆ Цымæ цард уыйас хорз æмæ зынаргъ у, цæмæй царæнбонты мæлæтæй тæрсæм?
- ◆ Фынды уæлхъус дæхи афтæ дар, æдзухдæр арфæйы нуазæны аккаг куыд уай.
- ◆ Кæд адæймаг зæххыл нæ равзард, уæд, чи зоны, зæххон цард йæ зындон у. Зæххон цардæй, чи зоны, аздæхы йæ сæвзæрæн бынатмæ.
- ◆ Бирæтæн сæ тæригъæдтæ бар нæ дæттынц Хуыцауыл æууæндынæн, бирæтæ та Хуыцауыл æууæндæджы пæлæзы бын æмбæхсынц сæ тæригъæдтæ.
- ◆ Уарыны æртæхтæ æрвон мигъæй иугай куыд сæвзæрынц,

афтæ зæхмæ хаугæйæ дæр иу нæ кæнынц; адæм дæр — иугæйттæй куыд райгуырынц, афтæ иугæйттæй ацæуынц зæххон цардæй.

- ◆ Рæстдзинады рындзмæ хъуызгæйæ нæ цыдæуы.
- ◆ Æхсæнкъ домбайы бæрзæйыл бадгæйæ йæ дадзинты банкъардта домбайы туг æмæ пылы рагъмæ ныфсджынæй сгæпп кодта.
- ◆ Зонд хъаруйыл саргъ сæвæрдта.
- ◆ Цалынмæ нæ сомбоныл фæхъуыды кæнæм, уæдмæ нæ цард фæвæййы.
- ◆ Хаттæй-хатт æппын ницы дзурынæй дæр ис бауромæн бирæ дзурæджы.
- ◆ Уæззау зонд фæлтæрддзинадыл фæкалди.
- ◆ Сылгоймагæн йæ бакаст йе ‘гъдауы куы не ‘ххæст кæна, уæд ын рæсугъд схонæн нæй.
- ◆ Дзурæн алкæимæ дæр ис, фæлæ аныхас кæныны аккæгтæ дзæвгар къаддæр сты.
- ◆ Цас фылдæр зонæм, уыйас фылдæр гуырысхо кæнæм.
- ◆ Бырау чи ‘рхъуыды кодта, уымæ царды фæлтæрддзинад уыд; размæ цæугæйæ æнæздыхсгæ нæй.
- ◆ Тæхудиæг у, адæмы рæгъмæ чи рацыди æмæ ма адæймагæй чи баззад!
- ◆ Чи сæрæй хъæздыг у, чи та — дзыппæй.
- ◆ Зноны хур ма рох кæнут, йæ хъармæй абоны хурмæ æрцыдыстут.

- ◆ Царды чи цас радта, исгæ дæр уымæ гæсгæ куы кæнид, уæд бирæтæм кæрдзыны мур нал æрхауид.
- ◆ Йæ зондæй чи æппæлы, уый иуæй-иу бæласау фылдæр сыф калы, дыргъ та йыл стæм æрзайы.
- ◆ Адæймаг кæд цæрæгойтæн сæ зондджындæр у, уæддæр се ‘ппатæй фылдæр рæдийы.
- ◆ Иутæн ныххатыр кæнын дæр фаг тæрхон у, иннæтæн та карз тæрхон дæр æгъгъæд нæу.
- ◆ Кадджын суæвынæн æрдз дыккаг цард нæ дæтты.
- ◆ Цард æмæ амонд арæх бæрзонды ныллæг кæнынц, ныллæджы та бæрзонд.
- ◆ Хæлæггæнаг æнкъард куы уа, уæд бæрæг наема ваййы, йæхиуыл исты зиан æрцыд æви искæуыл исты хорздзинад.
- ◆ Ацæуæн ис алы фæндагыл дæр, фæстæмæ здæхыныл куы нæ хъуыды кæнай, уæд.
- ◆ Иуæй-иуæн йæ цæстытæ æрмæст искæй хъæнтæ уынынæн сты.
- ◆ Цæваг гал æнæ сыкбайæ дæр йæ кæнон бакæндзæн.

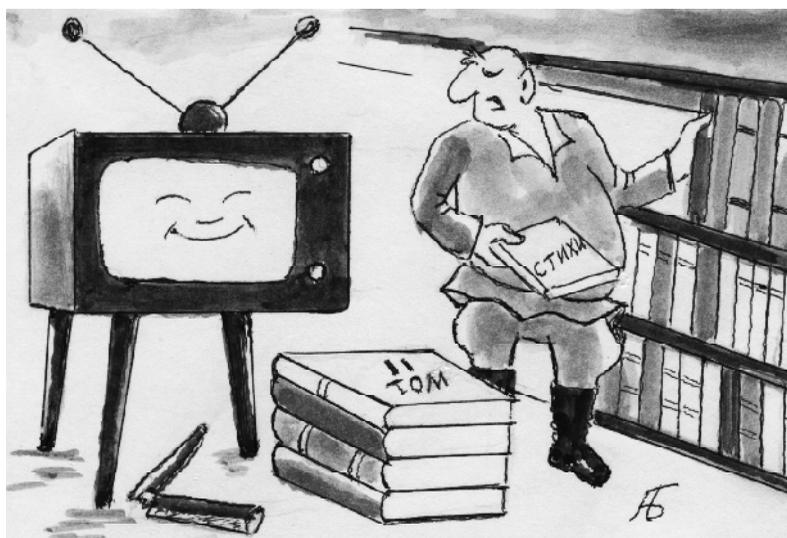
Быгъуылты Къола.



НЫВГÆНÆГ МИДБЫЛТЫ ХУДЫ



— Хохы сæрты нæ бахизын хъæуы, афтæмæй нæ бæхтæрæг Уастырджийы тыххæй нæ комы нуазын!



— Уæддæр чиныг ничиуал кæсы, æмæ дзы ам спайда кæнон.



— Фөлжүү-ма, не
'фсин, нэ рэсугэд
хөхтыл амдзэвгэ
фыссын.



— Мөхөдөг цө-
уын зянмгэ. Нэ
зөрондөй кэупри
рауд. Алы бон
та — хист.

Будайты А. куыстытæ.

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА
Корректор Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ
Дизайн Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 25.06.10. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,73. Тираж 1100 экз. Заказ № 681. Цена свободная.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*





Индекс 73247